

36855

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

135/313 NOLU ŞER'İYE SİCİLİNE GÖRE (1135/1722-1213/1798) YILLARINDA AMİD
(DİYARBAKIR) SANCAĞINDA SOSYAL VE EKONOMİK DURUM

(Yüksek Lisans Tezi)

ABDULVAHAP YILDIZ

BURSA-1994

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

135/313 NOLU ŞER'İYE SİCİLİNE GÖRE (1135/1722-1213/1798) YILLARINDA AMİD
(DİYARBAKIR) SANCAĞINDA SOSYAL VE EKONOMİK DURUM

(Yüksek Lisans Tezi)

Abdulahap YILDIZ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Osman ÇETİN

BURSA-1994

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM: DİYARBAKIR SANCAĞI	
A- DİYARBAKIR TARİHİNE TOPLU BAKIŞ.....	3
B- DİYARBAKIR ŞEHİRİ	10
1- Kale.....	11
2- Mahalleler.....	14
3- Diyarbakır Evleri	16
İKİNCİ BÖLÜM: İDARİ YAPI	
A- EHL-İ ÖRF.....	25
1- Sancak Beyi (Vali).....	25
2- Mütessellim.....	33
3- Voyvoda.....	34
4- Mübaşir.....	36
5- Ayan	37
B- EHL-İ ŞER'	38
1- Kadı.....	38
2- Mahkemedeki Diğer Görevliler	40
3- Müftü	41
C- EHL-İ SEYF.....	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT.....	46
A- GÜNLÜK HAYAT	46
1- Aile Hayatı	46
2- Asayiş	50
B- VAKIFLAR VE GÖREVLİLERİ	57
1- Vakıf.....	55
2- Vakıf Görevlileri	57
C- EĞİTİM VE ÖĞRETİM.....	60
D- CAMİ VE GÖREVLİLERİ	63
1- Cami ve Mescitler	63
2- Cami ve Mescit Görevlileri	65 ✓
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: EKONOMİK DURUM	
A- ÜRETİM.....	73
1- Ziraat Üretim	73
2- Sınai Üretim	73
3- Maden Üretimi	74
B- TİCARET	76
C- ESNAF VE SANATKARLAR.....	79
D- ULAŞIM.....	80
E- VERGİLER	85
1- Şer'i Vergiler.....	86
2- Örfi Vergiler	89
SONUÇ.....	92
BİBLİYOGRAFYA	94

ÖNSÖZ

Osmanlı tarihinin kaynakları arasında şer'iyye sicillerinin birinci derecede ana kaynak oldukları konusunda şüphe yoktur. Siciller incelenmeden Osmanlı Devleti'nin küçük bir numunesini oluşturan şehirlerin siyasi, idari ve sosyal tarihlerini tam olarak ortaya koymak mümkün değildir. Bugün bütün vilayetlerimizdeki bu tarihi belgeler Ankara Milli Kütüphanede toplanmış bulunmaktadır.

Bu araştırmada asıl kaynağımızı teşkil eden ve Ankara Milli Kütüphanede bulunan 1135/1722-1213/1798 yıllarına ait 135/313 nolu Diyarbakır Şer'iyye Sicili tamamen okunarak bütün belgeler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bunun dışında konumuzu doğrudan ve dolaylı şekilde ilgilendiren alanlarda şimdiye kadar yapılmış belli başlı araştırmalardan da imkanlar ölçüsünde faydalanmaya çalıştık. Konunun hacmi ve ehemmiyeti açısından, çalışmamız hiç bir zaman yeterli değildir. Ancak bu araştırma, Diyarbakır için bazı bilinmeyenlerin ortaya çıkarılmasına bir nebze ışık tutacak inancındayız.

Tezimiz bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısaca, defterin tanıtılmasına ayrılmıştır. Birinci bölümde, şehrin kısa tarihçesi ve coğrafyası, ikinci bölümde, idari yapı, üçüncü bölümde, sosyal ve kültürel hayat, dördüncü bölümde ise ekonomik durum ele alınmış; son olarak da sonuç ve kaynakçaya yer verilmiştir.

Abdulvahap YILDIZ

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.md	adı geçen madde
a.g.m.	adı geçen makale
b.	bin
BEEK	Bursa Eski Eserler Kütüphanesi
Bkz.	bakınız
çev:	çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
D.Ş.S.	Diyarbakır Şer'iye Sicili
D.T.C.F.	Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
İA	İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.E.F.T.D.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
s.	sayfa
sy	sayı
TA	Türk Ansiklopedisi
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TV	Tarih Vesikaları Dergisi
YA	Yurt Ansiklopedisi

GİRİŞ

Bu araştırmanın ana kaynağını, Ankara Millî Kütüphanesi'nde bulunan 135/313 numaralı Diyarbakır Şer'iye Sicili teşkil etmektedir. Bu defter 22x40 cm. ebadında, sırtı deri, kapaklar bez kaplıdır. Toplam 209 sayfadan ibarettir. 10-11. sayfaları eksik, birinci sayfa kapağa yapışık, 87-88, 186-190. sayfaları boş bırakılmış, toplam 359 belgeyi ihtiva etmektedir.

Defterimizin 1-20. sayfaları 1211/1796-1213/1798 seneleri, 21-36. sayfaları, 1198/1783-1199/1784 seneleri, 37-52. sayfaları, 1143/1730-1145/1732 seneleri, 53-72. sayfaları, 1135/1722 senesini, 73-86. sayfaları 1164/1747 seneleri ihtiva etmektedir. 1211/1796-1213/1798 tarihli belgeler genel olarak, esnaf, evlenme, posta, kirpas bezi, vergi, madenler ve kadı, naip, müftü, mahkeme katibi, imam tayinleri; 1198/1783-1199/1784 seneleri ihtiva eden kısımdaki vesikalar, kadı, müftü, kaymakam, vakıf ve medrese görevlilerinin tayinleri, surların tamiri ve vergi; 1143/1730-1145/1732 seneleri ihtiva eden belgeler, cami, medrese, vakıf görevlilerinin tayinleri, posta, asker ve kırmızı bez, 1135/1722 tarihli belgeler alım-satım, tereke, evlenme ve boşanma, nafaka, alacak davaları, cinayet, yaralama; 1164/1750-1165/1751 tarihli belgeler, Bağdat, Musul, Tatvan kalelerine gönderilmek için alınan buğday ve arpa, ev alım-satımı, malikane satışları, vakıf, cinayet, yaralama; 1158/1745-1160/1747 tarihli belgeler, Van, Bağdat, Musul kalelerine gönderilmek için satın alınan buğday ve arpa, esnaf, vakıf, cinayet, yaralama, miras davaları, orduya verilen erzak, asayiş, serdar, camii, medrese, vakıf görevlilerinin atanmaları ile ilgili konuları içermektedir.

Defter bozuk divani kırması ve rika ile yazılmıştır. Yazı farklılıklarından dolayı yazıların birkaç katibe ait olduğu hemen anlaşılmaktadır. 2-3 ve 208-209. sayfalar bitişik ciltlendiğinden, 20. sayfa silik olduğundan tam okunamamıştır. Kağıt kalın ve ahrarlıdır. Defterin, çeşitli tarihleri ihtiva etmesi, birkaç defter ve parçalarının bir araya getirilip ciltlendiğini göstermektedir.

Ayrıca bu araştırmada, Katip Çelebi'nin Cihannüma ve Takvimü't-Tevarih gibi eserlerinden, ve konumuzla doğrudan ve dolaylı ilgisi bulunan belli başlı araştırmalardan istifade edilmiş; bunlara ilaveten özellikle Diyarbakır'la ilgili çalışmalar da gözden geçirilmiştir..

BİRİNCİ BÖLÜM

DIYARBAKIR SANCAĞI

A) DİYARBAKIR TARİHİNE TOPLU BAKIŞ

Diyarbakır şehri günümüze dek çok çeşitli adlarla anılmıştır. Şehrin adı, ilk olarak, Asur hükümdarı Adad Nirari'den kalma bir kılıç kabzasında ve Asur valilerinin isimlerini bildiren belgelerde "Amidi", Yunan ve Latin kaynaklarında "Amida", Süryani ve 639'dan sonra yazılan Arapça eserlerde "Amid" olarak geçer.¹ Diyarbakır, buraya yerleşen Bekr İbn Vail aşiretine nisbetle "Bekr diyarı" anlamına gelen "Diyar-ı Bekr" adını almıştır.²

Şehir Osmanlı Devletine ilhak edildikten sonra binaların siyah bazalt taşından yapılmış olmasından dolayı şehre "Kara Amid" denilmiştir.³

XX. yüzyıla kadar "Diyarbakır" ismi bölge adı olarak geçer. Şehir "Amid" veya "Diyarbakır" adlarıyla anılmış; zamanla şehrin "Amid" adı yavaş yavaş unutulup bunun yerine XX. yüzyılda "Diyarbakır" kullanılmıştır.⁴ "Diyarbakır" adı, bu bölgede çıkan bakır madeninden dolayı,⁵ 10 Aralık 1937'de "Diyarbakır"a dönüştürülmüş⁶ ve o tarihten bu yana o bölgeye "Diyarbakır" denilmiştir.

Eskiden Diyarbakır tarihinin M.Ö. 3000 yıllarına kadar indiği tahmin ediliyordu. Son zamanlarda Ergani kazası yakınlarındaki Çayönü tepesinde yapılan kazılarda ortaya çıkan yerleşim birimlerinden, Diyarbakır tarihinin, M.Ö. 7000 yıllarına kadar uzandığı anlaşılmıştır.⁷

Diyarbakır'ın ilk uygar halkı Hurriler (M.Ö. 3500-1260)dir. Hurrilerden sonra sırasıyla, Asurlar (M.Ö. 1260-775), Urartular (M.Ö. 775-736), tekrar Asurlar (M.Ö. 736-653), İskitler

¹ TA. (Türk Ansiklopedisi), "Diyarbakır", XIII., 378.

² Yakut-ı Hamevi, "Diyarbakır", Mu'cemu'l-Buldan, II, 494; Yınanç, Mükrimin Halil, "Diyarbakır", İA. (İslam Ansiklopedisi), II, 606.

³ Darkot, Besim, "Diyarbakır", İA., III, 605.

⁴ Dilmen, İbrahim Necmi, "Diyarbakır Sözü'nün Orijinleri Üzerine Etmolojik Analiz", Belleten, sy. 29-30, s.88.

⁵ Dilmen, "Diyarbakır Adı Üzerinde Çalışmalar", Belleten, sy.29-30, s.68-87.

Şehrin adı hakkında geniş bilgi için bkz: Evliya Çelebi, Seyehatname, IV, 24; GünkBedri, Diyarbakır Tarihi, s.37-48; Konyar, Basri, Diyarbakır Tarihi, I, 14.

⁶ Resmi Gazete, 18 Aralık 1937, sy.3786.

⁷ Beysanoğlu, Şevket, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", Yedi İklim Dergisi, sy. 35, s. 54.

(M.Ö. 653-625), Medler (M.Ö. 625-550), Persler (M.Ö. 550-331), Büyük İskender (M.Ö. 331-323), Selevkoslar (M.Ö. 323-140), Partlar (M.Ö. 140-85), Büyük Tigran (M.Ö. 85-69) ve Romalılar (M.Ö. 69- M.S.53), Diyarbakır'da egemenlik kurmuşlardır. M.S. 53-395 tarihleri arasında Diyarbakır'ın Partlar, Romalılar, Sasanlılar arasında sık sık cereyan eden mücadelelerden sürekli olarak el değiştirdiği ve daha çok Roma egemenliğinde kaldığı, 395'ten sonra Bizans egemenliğine geçtiği bilinmektedir.⁸ 639 tarihine kadar Bizans hakimiyetinde kalan Diyarbakır'da İran ve Bizanslılar arasında şiddetli savaşlar olmuş, pek çok katliam yapılmış, şehir yağmalanıp halk perişan edilmiştir.⁹ İranlılar şehri birkaç defa kuşatıp ele geçirmişlerse de, Bizanslılar şehri kısa zamanda tekrar hakimiyetleri altına almışlardır.¹⁰

Hz. Ömer 639 yılında el-Cezire'nin fethedilmesi için İyaz b. Ganem'i görevlendirdi. İyaz b. Ganem kumandası altındaki ordu ile "Amid" üzerine yürüyerek burayı muhasara altına aldı. Amid halkı karşı koymasına rağmen muhasara devam etti. Nihayet Urfalılarla yapılan anlaşma şartlarının aynısıyla burada da bir anlaşma yapıldı. Müslüman Arap ordusu şehre girdi. Böylece Amid fiilen 639'da fethedilmiş oldu.¹¹

Diyarbakır 662 tarihine kadar Hulefa-i Raşidin'in elinde kaldıktan sonra 662'de Emevi idaresine geçti. Emevilerin yıkılışından sonra 750'de kurulan Abbasiler burada hüküm sürmeye başladı. Arap Bekir boyunun Şeybanlı oymağından Şeyhoğlu İsa'nın Abbasi merkezini tanımaması üzerine, Şeyhoğulları burada ilk beyliği (879-899) kurdu.¹²

Diyarbakır 899'da Halife Mu'tezid'in ordularınca tekrar alındı. Halife aynı yıl ayaklananlara sığınak olmasın diye surları yıktırdı.¹³

926'da Tikrit taraflarında ayaklanan Kürt ve Arapların ortadan kaldırılmasında büyük rol oynayan Musul valisi Hamdanoğlu Ebu'l- Heyca'ya, başarılarına karşılık Diyarbakır verildi.¹⁴ Ebu'l-Heyca 929'da ölünce, Muktedir Diyarbakır'ı Ebul'l-Heyca'nın oğlu Hasan'a verdi ve aynı

⁸ Sözer, Ahmet Necdet, Diyarbakır Havzası, s. 44; Beysanoğlu, Kültürümüzde Diyarbakır, s. 3-4.

⁹ Süryani, Mar-Yeşua, Vakayi'ne (494-507 Yıllarına Ait Urfâ, Amid ve Güneydoğu Anadolu Vakaları Bizans-Sasanlı Savaşları), çev: Mualla Yanmaz, s. 29-56.

¹⁰ Günkut, a.g.e., s. 52-60; Göyünç, Nejat, "XVI. Yüzyılın Yarısında Diyarbakır", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, VII, 76-80.

¹¹ İbnu'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, II, 373-374.

¹² Savcı, Süleyman, Silvan Tarihi, s. 11-12.

¹³ İbnu'l-Esir, a.g.e., VI, 91.

¹⁴ Konyar, a.g.e., I, 162-166.

zamanda kendisine "Nasıru'd-Devle" ünvanını bağışladı. Böylece burada (930-980) tarihleri arasında Hamdaniler hakimiyet sürdü. Hamdanilerden sonra dört yıl da Büveyhilerin (980-984) hüküm sürdükleri bilinmektedir.¹⁵

Diyarbakır 990 tarihinde Mervanilerin yönetimine geçti.¹⁶ Yaklaşık bir asırlık Mervani hükümranlılığı döneminde, Amid ve Silvan büyük kalkınma ve bayındırlık hamlelerine sahne oldu.¹⁷

Selçukluların Anadolu'ya 1028 ve 1057 tarihlerinde yaptıkları akınlar sırasında Türkmenler Diyarbakır civarına kadar yayıldılar.¹⁸ Bizzat Tuğrul Beyin emriyle Türkmenlerin 1042-1045 yılları arasında Diyarbakır civarına yerleştiği bilinmektedir.¹⁹

Malazgirt zaferinden (1071) sonra Alparslan, Selçuklu emirlerinden Artuk'a Mardin, Diyarbakır, Malazgirt, Malatya, Harput ve çevresini fethetmesini emretti.²⁰ Alparslan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Melikşah da Fahrüddeve Muhammed b. Cuheyr'i Diyarbakır'ın alınması için görevlendirdi. Yanına Artuk Bey ile beraber birçok Türk emirlerini verdi.²¹ Diyarbakır önlerine gelindiğinde Fahrüddeve ile Artuk Bey'in arası açıldı. Artuk Bey Sincar'a çekildi. Amid, Fahrüddeve'nin oğlu Zaimüddeve Ebu'l-Kasım tarafından kuşatıldı. Uzun bir kuşatmadan sonra şehir 4 Mayıs 1085 de alındı. Fahrüddeve Amid'in idaresini Zaimüddeve'ye verdi.

Melikşah, daha önce Alparslan'ın oğlu Tacüddeve Tutuş'a Suriye'yi vermişti. Melikşah'ın ölümünden (20 Kasım 1092) sonra Tutuş hükümdarlığını ilan edince Diyarbakır Suriye Selçuklularının himayesine girdi.²² Tutuş burayı oğlu Dükak'a verdi. Daha sonra Diyarbakır'ın 1097 de yine Suriye Selçuklularının himayesinde İnaloğullarının eline geçtiğini görüyoruz. Yaklaşık yarım asır bunların elinde kaldıktan sonra 1142 de Nisanoğulları egemen

¹⁵ Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, I, 168.

¹⁶ Diyarbakırlı Said Paşa, Mir'atü'l-İber, VIII, 23-24.

¹⁷ Yınanç, a.g.md., III, 611.

¹⁸ Çetin, Osman, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı, s. 31-32

¹⁹ Reşidüddin Fadlullah, Camiü't-Tevarih, s. 38-39

²⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., VIII, 133; Kafesoğlu, İbrahim, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 48-51.

²¹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 48-53; Alptekin, Çoşkun, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VII, 134-135.

²² Beysanoğlu, Kültürümüzde Diyarbakır, s. 5.

oldu. Nisanoğullarının zulüm ve baskılarına dayanamayan halkın bir kısmı, şehri terk etmek mecburiyetinde kaldı.²³

Artukoğlu Nureddin Mehmet b. Kara Arslan'ın teşvikiyle Selahaddin Eyyübî 1182 de Amid'i kuşattı. Nisanoğulları Selahaddin Eyyübî'nin vezirinden aman istedi kendilerine eman verildi.²⁴ Nisanoğulları üç gün içinde mallarını ve mücevheratını hayvanlara yükleyip Diyar-ı Rum'a gitmek üzere Amid'i terk ettiler. 1183 te şehir teslim alındıktan sonra, Nureddin Mehmet b. Karaarslan'a verildi. Böylece Nisanoğullarının tahakkümü son bulmuş oldu.²⁵

Mısır sultanı Melik el-Kamil 1232 de bütün Eyyübî meliklerini de yanına alarak Amid'i kuşattı. O sırada şehrin hakimi olan Melik Mes'ud Mgvdud, halktan destek alamayınca, şehri o yıl içinde teslim etmek mecburiyetinde kaldı. Mısır sultanı amcasının oğlu Şems el-Mülük Ahmed'i Amid'e vali tayin etti. Ahmed'in oniki gün sonra ölmesiyle yerine oğlu Şihabeddin Gazi vali oldu. Daha sonra Melik el-Kamil bunu azlederek Amid'i kendi oğlu Melik Salih'e tevcih etti.²⁶

Alaeddin Keykubat'ın 1235 te Kemaleddin Kamyan kumandasında Güneydoğu Anadolu bölgesine gönderdiği Selçuklu ordusu Urfa, Siverek, Harran ve Rakka şehir ve kalelerini fethetti. Fakat Melik el-Kamil kısa zamanda fethedilen bu şehir ve kaleleri geri aldı. Bunun üzerine, aynı sene içinde Alaeddin Keykubat'ın Taceddin Pervane kumandasında gönderdiği ordu Amid kalesini kuşattı, surların metanetinden dolayı şehir alınamadı.²⁷

II. Gıyasettin Keyhüsrev zamanında 1240 ta Diyarbakır tekrar Anadolu Selçukluları muhasara edildi. Eyyübî Meliki Salih de Hısn-Keyfa'da oturuyordu. Kürt aşiret reisi Fahreddin Dinari, şehri 400.000 dirhem karşılığında teslim edeceğini başkomutan Mubarizeddin Çavlu'ya bildirdi. Fahreddin Dinari tarafından şehrin satılmakta olduğunu fark eden Diyarbakır'ın ileri gelenleri, bu çaresizlik karşısında Selçuklu kumandanlarıyla Babü'l-Ma'da (Nehir Kapısı)

²³ Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 172-173.

²⁴ Artuk, İbrahim, Artukoğulları Tarihi, s. 102-104.

²⁵ Ebu'l-Farac, Gregory, Ebu'l-Farac Tarihi, çev: Ömer Rıza Doğrul, II, 431; Artuk, a.g.e., s. 102-104.

²⁶ Yınanç, a.g.e., III, s. 616.

²⁷ İbn Bibi, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, çev: M. Nuri Gençosman, s. 180-182; Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, Türkiye Tarihi, Fetih ve Selçuklu Beylikler Dönemi, s. 163.

görüştüler. İki taraf şehrin teslim edilmesi hususunda anlaşmaya vardı.²⁸ Böylece şehirde Anadolu Selçuklu devri başlamış oldu.

Meyafarikin hükümdarı Melik Kamil 1257'de Diyarbakır'ı aldı.²⁹ Şehrin Melik Kamil ordusunca alındığı haberi Hülagu Han'a ulaşınca, Hülagu, Diyarbakır'ın IV. Kılıç Arslan'a geri verilmesini Melik Kamil'e bildirdi. Melik Kamil bu emri kabul etmeyince, 1258 de Hülagu'nun oğlu Yemşut önderliğindeki büyük bir ordu Meyafarikin'i (1259) aldı. Aynı yıl şehir subaşı Seyfuddin b. Mücelli de Diyarbakır'ı aldı. Hülagu burayı Anadolu Selçuklu Sultanına geri verdi. Şehir tekrar Anadolu Selçuklu ülkesine katılmış oldu. 1259 dan 1302 yılına kadar Diyarbakır Anadolu Selçuklularına bağlı görünüyorsa da aslında yönetim Moğolların kontrolü altında idi.³⁰

Bu dönemde Diyarbakır valilerini, Moğollara tabi Anadolu Selçuklu sultanları tayin ediyordu. Mu'ineddin Pervane'nin 1277 de idam edilmesinden sonra Selçuklu yönetimini tamamen ellerine alan Moğollar, 1277'den 1302'ye kadar kendi valilerini tayin etmeye başladılar.³¹

Moğol-İlhanlı hükümdarı Gazan Han, Memlûklülere karşı yaptığı savaşta kendisine yardımda bulunan Mardin Artuklu hükümdarı II. Necmeddin Gazi ve babası Kara Arslan'ın yardım ve sadakatinden ötürü 1302 de Diyarbakır'ı Artukoğlu II. Necmedin Gazi'ye dirlik olarak verdi. II. Necmeddin Gazi'nin 1312 de ölümü üzerine tahta oğlu Ali Alp geçti. Ali Alp'in onbeş gün sonra ölmesiyle tahta diğer oğlu Melik Salih (1312-1363) oturdu. Şehir 1336'ya kadar İlhanlıların elinde kaldı.³²

1336 yılına kadar İlhanlılar'a tabi olan Artukoğulları, İlhanlı Devleti'nin yıkılması ile 1350'ye kadar Çobanlılar'a daha sonra Celayirler'e tabi oldu.³³

²⁸ İbnî Bibi, a.g.e., s. 205-206; Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 418-419.

²⁹ Yınanç, a.g.e., III, 618.

³⁰ Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, I, 364-371.

³¹ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 187.

³² Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar), I, 169-170.

³³ YA. (Yurt Ansiklopedisi), "Diyarbakır", III, 2237; Beysanoğlu, Şevket, a.g.e., I, 377.

1394 de Timur Diyarbakır'a girdi.³⁴ Timur 1393 yılında Suriye ve Irak'ı aldıktan sonra Akkoyunlu ve diğer Türkmen beylerine kendine itaat etmeleri için haber göndermişti.³⁵ Timur, kendisine Suriye ve Irak seferlerinde öncülük yapan Akkoyunlu Beyi Karayülük Osman'a Diyarbakır yöresini iktâ olarak verdi.³⁶

1407 de Mardin hükümdarı Mecdüddin İsa, Halep yöresinden Emir Çikem, 1409 ve 1411 de Karakoyunlu hükümdarı Koca Yusuf, 1433 de Memluk sultanı Baypars tarafından Diyarbakır kuşatıldıysa da alınamadı.³⁷

Karayülük Osman Bey 1435 de öldü. Karayülük Osman Bey'den sonra yerine oğlu Ali Bey geçti. Diğer oğlu Hamza Bey o sırada Mardin hükümdarı idi. Hamza Bey Diyarbakır'ı yetmiş gün muhasara ettikten sonra, zapt etti. Ali Bey'in oğulları Cihangir ve Hasan Beyleri şehirden çıkardı.³⁸

Hamza Bey'den sonra yerine Cihangir Mirza geçti. Cihangir Uzun Hasan'a Ergani'yi verdi. Daha sonra güçlenen Uzun Hasan Cihangir seferde olduğu bir sırada Diyarbakır'ı aldı.³⁹ Bir süre sonra da devlet merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e nakletti.⁴⁰ Diyarbakır'a oğlu Sultan Yakup'u vali tayin etti. Yakup'tan sonra yerine Kasım b. Cihangir geçti.⁴¹

Şah İsmail 1507 de Amid'e egemen oldu. Safeviler şehirdeki sünî halktan binlercesini öldürüp, şehri yağmaladı. Ustaclu oğlu Mehmed Han Diyarbakır'a vali olarak atandı.⁴² Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında 23 Ağustos 1514 de meydana gelen Çaldıran Savaşı'nda, Diyarbakır valisi Ustaclu Mehmed Han da ordusu ile birlikte Şah İsmail'in yanında çarpıştı. Ustaclu Mehmed Han harp meydanında öldürülünce, savaşta yenilen Şah İsmail Ustaclu'nun yerine kardeşi Kara Han'ı tayin etti.⁴³ Kara Han Diyarbakır muhafazasında kullanılmak üzere

³⁴ Konyar, a.g.e., I, 203.

³⁵ Kafalı, Mustafa, "Timur", İA, XII/I, 343.

³⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, s. 63-64.

³⁷ Yınanç, "Diyarbakır", İA, III, 621-622; Beysanoğlu, Kültürümüzde Diyarbakır, s. 6-7.

³⁸ Yınanç, a.g.md., III, 622.

³⁹ Hinz, Wather, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev: Tevfik Bıyıklıoğlu, s. 25; Sümer, Faruk, Akkoyunlular, DİA, II, 272.

⁴⁰ Hinz, Wather, a.g.e., s. 42-44; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 65-67

⁴¹ Günkut, a.g.e., s. 109.

⁴² Ali Emiri, Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi Diyarbakır Vilayeti, s. 59.

⁴³ Ali Emiri, a.g.e., s. 59.

yeni kuvvetleri toplamak için Mardin'e gitti. Bu esnada şehir mütevellisi ve hakimi Ahmed Çelebi, halkın memnun olmadığı Safevi taraftarlarını ve askerlerini şehirden kovdu. Bunu duyan Kara Han Mardin'den gelip şehri bir yıl kuşattı.⁴⁴ Diyarbakır halkı bu esnada bir hayli zarar ve ziyana uğramıştı. Diyarbakır müdafileri, İdris-i Bitlisî'yi, yardım talebinde bulunması için, Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'e gönderdiler. İdris-i Bitlisî bu gaye ile yola çıktı. Yavuz, Amasya'da iken Diyarbakırlı olan Yiğit Ahmet'i bir miktar askerle yardıma gönderdi. Yiğit Ahmet karanlık bir gecede Safevi askerlerini yararak şehre girdi.⁴⁵

Padişahın Kürt beylerine yazılmış emirnameler de alan Bitlisî, bölgeyi dolaşmaya başladı. Kendi tarafına kazandırdığı beylere Bıyıklı Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuna katılmalarını bildirdi. Bıyıklı Mehmet Paşa kuvvetleri ile Kürt beylerinin kuvvetleri birleşerek, Diyarbakır üzerine yürüdü. Bu kuvvetlere dayanamayacağını anlayan Kara Han muhasarayı kaldırarak Mardin'e geri döndü.⁴⁶

Diyarbakır Eylül 1515 te Osmanlılara katılmış oldu.⁴⁷ Bıyıklı Mehmet Paşa, Diyarbakır eyaleti beylerbeyliğine getirildi. Aslen Diyarbakırlı olan Osmanlı müteferrikalarından Ahmet Bey de Diyarbakır'a vali tayin edildi.⁴⁸

Üç defa Diyarbakır'a giden Kanunî Sultan Süleyman,⁴⁹ Diyarbakır'da iken, Diyarbakır suyunu fazlalaştırmak için Hamravat suyunu şehre getirmiş, darbhane yaptırarak para bastırmıştır.⁵⁰

I. Ahmet zamanında Anadolu'ya hücum eden İranlıları geri püskürten Kuyucu Murat Paşa, 15 Ağustos 1611 de Diyarbakır'da öldü. Cesedi İstanbul'a nakledilip Vezneciler'de medresesi yanındaki türbesine defnedildi.⁵¹

⁴⁴ Mufassal Osmanlı Tarihi (Komisyon), II, 743-744.

⁴⁵ Ali Emiri, Amid-i Sevda Gazetesi, sy. I, s. 7.

⁴⁶ Mufassal Osmanlı Tarihi (Komisyon), II, 744

⁴⁷ Bazı kaynaklarda şehrin 10 Eylül 1515 de alındığı, bkz. Hoca Sadettin Efendi, Tacüt-Tevarih, II, 310. Bazı kaynaklara göre ise bu tarih 19 Eylül 1515'tir. Bkz. İ.H.Danişmend, Osmanlı Tarih Kronolojisi, II, 22

⁴⁸ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II, 275.

⁴⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., II, 360-361

⁵⁰ Evliya Çelebi, a.g.e., IV, 26-27; Günkut, a.g.e., s. 11

⁵¹ Uzunçarşılı, a.g.e., III/II, 364

Kuyucu Murat Paşa öldükten sonra 1611 de sadrazamlık payesi alan, Diyarbakır valisi Nasuh Paşa şark ordusu komutanlığına getirildi. Daha sonra bazı hatalarından dolayı Nasuh Paşa idam ettirildi. I. Mustafa ve II. Osman dönemlerinde merkezi otorite zayıflayınca İranlılar tekrar Anadolu içlerine akınlar düzenlemeye başladılar.⁵²

Anadolu'ya yapılan İran akınlarını durdurmak için İran seferine çıkan IV. Murat, 1635 te Tebriz'den dönerken Diyarbakır'a geldi. Padişah Bağdat seferine giderken 3 Eylül 1638 de tekrar Diyarbakır'a geldi. IV. Murat 1639 da Bağdat fethinden dönerken bir kez daha Diyarbakır'a uğradı.⁵³

Diyarbakır'ın ileri gelenlerinin bir kısmı, XIX. asrın ikinci yarısında, Osmanlı Devletinde yapılan ıslahat hareketlerine muhalefet edip isyana kalkışınca, bu sebepten o bölgede uzunca süren bir te'dip hareketi vuku buldu. Muhaliflerin bir kısmı başka mahallerde ikamete mecbur edilmiştir.⁵⁴

Yukarıda kısaca tarihini anlattığımız Diyarbakır stratejik bakımdan her devirde çok büyük bir öneme haiz olmuş, her devrin büyük devletleri tarafından zabt edilmek istenmiştir. Bu sebepten dolayı tarihin her devrinde bu bölgede çok şiddetli savaşlar meydana gelmiştir. Fakat çoğu zaman surların metanetinden dolayı şehre girilemeden kuşatma kaldırılıp geri dönülmüştür. Bu savaşlar ve zaman zaman dahilide çıkan ayaklanmalar yüzünden halk bir türlü rahat edememiştir. Diyarbakır'da en büyük kalkınma, Mervaniler devrinde ve şehir Osmanlılara iltihak ettikten sonra ilk iki asırda olmuştur.

B) DİYARBAKIR ŞEHİRİ

Diyarbakır ili Güneydoğu Anadolu'nun el-Cezire denilen Mezopotamya'nın kuzey ucundadır.⁵⁵ Doğudan Siirt, Muş, güneyden Mardin, batıdan Urfa, Adıyaman, Malatya, kuzeyden Elazığ ve Bingöl illerine komşudur. Yüzölçümü 15.354 km² olan bu il, 37°-30 ve

⁵² Günkut, a.g.e., s. 117

⁵³ Uzunçarşılı, a.g.e., III/I, 198-204.

⁵⁴ Yınanç, a.g.md., III, 624.

⁵⁵ Ş. Sami, Kamusu'l-A'lam, III, 1202.

38°-43 kuzey enlemleriyle 40°-20 doğu boylamları arasında kalmaktadır. Bölge genel olarak dağlarla çevrili ortası çukurlaşmış görünümündedir. Şehrin kapladığı alan 37. enlemin 56 dakika kuzeyinde, 40. boylamın 13 dakika doğusundadır. Denizden yüksekliği 650 metredir.⁵⁶

Diyarbakır'da iklim genellikle yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk ve yağışlı geçer.⁵⁷

Diyarbakır'ın yakınından geçen Dicle nehri, bölgenin Nil'i sayılmaktadır. Ziraî alanda Dicle nehrinden istifade edildiği gibi, taşımacılıkta da yararlanılmaktadır. I. Dünya Savaşı'na kadar bilhassa Musul ve Bağdat'a gönderilen mal ve mühimmat bu nehir yolu ile gönderilmiştir.⁵⁸

Ana yollar üzerinde kurulmuş olan Diyarbakır, bir ticaret merkezi olarak tarih boyunca daima büyük bir önem kazanmış, coğrafî konum itibariyle de büyük bir gelişme göstermiştir. Bir yandan Akdeniz'e ve Basra Körfezi'ne, bir yandan Harput-Sivas-Samsun yoluyla Karadeniz'e, bir yandan Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a uzanan ana yolların kavşak noktasında kurulmuştur. Şehrin çevresini baştan başa kuşatan muhkem surlar, Diyarbakır'ı dış güçlerin saldırısından koruduğu gibi askeri ve ticari alanda da gelişmesinde rol oynamıştır.⁵⁹

1- Kale

Diyarbakır surlarının üzerinden asırlar geçmesine rağmen bugün bile Çin Seddi gibi sağlamlığını kaybetmemiştir. Surlar baştan başa siyah bazalt taştan yapılmıştır.

Diyarbakır surları dış sur ve asıl sur olmak üzere iki kısımdan meydana gelmiştir. Dış sur siyah taştan yapılmış olup yüksekliği on arşındır.⁶⁰ Dış sur asıl ve iç kale surlarına nisbetle sağlam olmadığı için tamamen yıkılmıştır. Ancak bazı taraflarda enkazına rastlanılmaktadır. Dış surun uzunluğu tahminen 9 km. dir. Dış surun da etrafında hendek bulunuyordu. Bugün bu hendekten eser kalmamıştır.⁶¹

⁵⁶ Beysanoğlu, a.g.e., s.1.

⁵⁷ Ş. Sami, a.g.e., III, 2205.

⁵⁸ D.Ş.S. (Diyarbakır Şer'iyye Sicili, 135/313), s. 132: Sözer, a.g.e., s. 85.

⁵⁹ Sözer, a.g.e., s. 85

⁶⁰ Nasır-ı Hüsvrev, Sefername, s. 13-14.

⁶¹ Günkut, a.g.e., s. 65

Asıl kale dörtgen şekindedir. Kuleler birbirine bakıyor. Doğusu uçurum olduğu için doğuda surun etrafında hendek yoktur. Kuzey, güney ve batı tarafında hendek ve köşelerinde yüksek misali burçları vardır. Kalenin dört adet demir kapısı olduğu bilinmektedir.⁶² Kuzeyde Dağ kapı, güneyde Mardin kapı, batıda Rum (Urfa) kapı, doğuda Yeni kapı vardır ki bu bilgileri N. Hüsrev de kendi devri için tekrarlamaktadır.⁶³

Asıl kale, uzunluğu 8 km.den fazla, eni 3-3,5 metre, yüksekliği aralıklarda 15, burçlarda 17 metredir. 72 burcu vardır. Burçların en büyükleri kale kapılarının yanındadır. Bu burçlardan Benusen (Evlibeden) ve yedi kardeş burçları diğerlerine nazaran daha büyüktür. Her dört kapının sağ ve sol yanlarındaki burçlar da diğer burçlara nazaran daha sağlam ve büyüktür. Surların kuzey ve güney kısımları ova olduğu için daha dayanıklı, doğu tarafı yerden yüksek olduğundan daha zayıf yapılmıştır.⁶⁴

İç kale şehrin kuzey doğusundadır. Şekli yuvarlağa yakındır.⁶⁵ İç kalenin batıda iki, güneyde bir, kuzeyde bir, doğuda bir olmak üzere beş kapısı vardır. Kuzeydeki kapı iç kale ile esas surun müşterek olan kısmı üzerindedir. Tamamıyla şehrin dışına açılır. Amid, Araplar tarafından feth edildiği zaman Arap fedaileri, batıya doğru açılan su mecrasından iç kaleye girip bu kapıyı açarak şehre girdiklerinden dolayı bu kapıya "Fettah Kapısı" denilmektedir. İç kalenin doğusunda Dicle nehrine açılan kapıya Uğrun kapı denilir. Bugün bu kapı kapalıdır. İç kaledeki burç sayısı 16'dır. Uzunluğu ise 800 metredir. İç kalenin içinde 35-40 metre yükseklikte suni bir tepe vardır. Bu tepenin içinde hükümdarlara ve kumandanlara mahsus ikametgahlar vardı.⁶⁶

Bütün sur boyunca birçok kitabeler ve şekiller bulunmaktadır. Bu kitabelerin birkaç tanesi latince diğerleri kufi Arap hattı ile yazılmıştır. Yazılardan başka kuş ve koyun, aslan, akrep, öküz resimleri ve çeşitli şekiller olduğu bilinmektedir.

⁶² Bkz. Plan 1.

⁶³ Evliya Çelebi, a.g.e., IV, 29-31; N. Hüsrev. a.g.e., s. 13-14

⁶⁴ Günkut, a.g.e., s. 67.

⁶⁵ Konyar, Diyarbakır Kitabeleri, II, 6-9.

⁶⁶ Günkut, a.g.e., s. 64-66.

Diyarbakır surlarının kimler tarafından ve ne zaman yapıldığına dair çeşitli rivayetler vardır. Diyarbakırlı Said Paşa, Amid surlarının yapımına M.Ö. 306 tarihinde I. Kostantin zamanında başladığını, M.Ö. 500 yılında Anastos zamanında bitirildiğini,⁶⁷ Şemseddin Sami, surların yapımına II. Kostantin zamanında başladığını, Jüstünyanus zamanında bitirildiğini,⁶⁸ Bedri Günküt ise Eti kolları tarafından yapıldığını yazar.⁶⁹

Diyarbakır'a uğrayan birçok gezgin surların sağlamlığı ve büyüklüğü hakkında bazı fikirler beyan etmişlerdir.

1046 tarihinde Diyarbakır bölgesini gezen ünlü İranlı bilgin ve şair Nasır-ı Hüsrev surlar hakkında düşüncesini şöyle dile getirmiştir: "Ben dünyanın dört bucağından Arap, Acem, Hint ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm. Fakat yeryüzünde hiç bir ülkede Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka yerde bunun gibi bir kale gördüm, diyeni duydum."⁷⁰ 1065/1655 senesinde şehre gelen Evliya Çelebi surların muhkemliği hakkında şöyle demektedir: "Seng-i Haradan (sert taş) inşa olunduğu gibi zemini dahi yalçın kaya üzere bina olduğundan düşman muhasara etse, meğer bir sene muhasara olunarak derûn-ı kalada kaht ve gala (kıtlık) olupta kaledekiler kaleyi teslim ideler."⁷¹

İncelediğimiz defterde surlarla ilgili sadece bir belge bulunmaktadır. Bu belgede Nasuh Paşa Çarşısı'na açılan iç kale kapısı 1160/1747 tarihinde, Safer ayının başında, (yirmiüç günde) tamir edilmiş, burada çalışan iki ustanın her birisine, yemek paraları dahil olmak üzere, günlük doksan bir akçeden, toplam otuzdört buçuk kuruş; dokuz işçiye yemek paraları dahil olmak üzere, herbirine günlük otuz akçeden toplam ellibir buçuk kuruş ve bir rub'; kullanılan altıyüz zira' taş, her yüz zira' için onbir kuruştan, toplam altmış kuruş; kül ücreti için ondört kuruş; garar, kürek ve kazma ücretleri için oniki kuruş; kullanılan bin üçyüz batman kireç, her yüz batman için beş kuruştan toplam onyediyüz altmış buçuk kuruş voyvoda Halil Ağa eliyle miri malından kale kapısının tamir masrafları, işçi ve usta ücretlerinin ödenmesi için mutemet Ahmet b. Abdullah'a verilmiştir.⁷²

⁶⁷ Diyarbakırlı Said Paşa, a.g.e., IV, 15.

⁶⁸ Ş. Sami, a.g.e., II, 2203.

⁶⁹ Günküt, a.g.e., s. 69.

⁷⁰ Nasır-ı Hüsrev, a.g.e., s. 13-14.

⁷¹ Evliya Çelebi, a.g.e., IV, 30.

⁷² D.Ş.S., s. 161.

2- Mahalleler

Diyarbakır bugün olduğu gibi, geçmişte de daima Güneydoğu Anadolu bölgesinin büyük şehirlerinden biri olmuştur.

Şehrin muhkem surlarla çevrili olmasından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kuzeye açılan Dağ kapıdan, batıya açılan Rum kapı (Urfa kapı)dan, güneye açılan Mardin kapıdan, doğuya açılan Yeni kapıdan girilirdi.⁷³

XVIII. yüzyılda, Diyarbakır'da ne kadar mahalle olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. İncelediğimiz defterde toplam 93 mahalle ismi geçmektedir.⁷⁴ Sicildeki vergi, asayiş, veraset, alım-satım vb. gibi kayıtlardan anlaşıldığına göre, bazı mahallelerde, sadece Yahudiler ve Şemsiler, bazı mahallelerde ise müslim ve gayr-i müslimler birlikte oturmaktaydı. 1160/1747 tarihli bir belgede müslim ve gayr-i müslim mahalleler ayrı ayrı zikredilmiştir. Burada Müslümanların oturduğu mahalle sayısı 37 adettir. Bu mahallelerin onikisinde müslim ve gayr-i müslimlerin beraber oturduğunu tahmin etmekteyiz. Çünkü 12 mahalle ismi hem müslim hem de gayr-i müslim mahallelerin olduğu bölümde zikredilmiştir. Özellikle bazı mahallelerin sonuna müslim ve zimmî kelimeleri eklenmiştir. Hacı Abdurrahman, Hacı Büzürg, Hacı İzzeddin, Hacı Osman, Hıdır İlyas-ı Kebir, Hoca Ahmet, Kastal, Katırpınarı, Köprüyapan, Sarraf Mehmet, Şeyh Matar, Şeyh Said-i Küçük mahallelerinde müslim ve gayr-i müslimler birlikte oturmaktaydı. 43 mahallede ise gayr-i müslimler ikamet ediyordu. Müslüman olmayanların oturduğu mahallelerin çoğunun ismi tanınmış müslüman şahıs isimleridir. Yahudiyan ve Şemsilerin adı altında iki mahalle mevcuttur. Yahudi ve Şemsilerin bu iki mahallede ikamet ettikleri tahmin edilebilir. Diğer gayr-i müslim mahallelerde ise Hıristiyanlar oturuyordu.⁷⁵

Çullah esnafı ile alakalı bir belgede ise, Çobi, Cami-i Kebir, Bab-ı Cedid, Hüsreviye, Kılbaş, Aynı Minare mahallerinde müslümanların, Kadı Cami, Hasr-ı Kebir mahallelerinde ise gayr-i müslimlerin oturduğu anlaşılmaktadır.⁷⁶

⁷³ Evliya Çelebi, a.g.e., IV, 30.

⁷⁴ Bkz. Tablo I.

⁷⁵ Bkz. Tablo II

⁷⁶ D.Ş.S., s. 54

Sonradan, sur içindeki mahallelerin beş-altısı bir araya getirilerek bir mahalle teşkil edilmiştir. Bugün sur içinde 15 mahalle mevcuttur. Bu mahallelere, Abdaldede, Cemal Yılmaz, Cevat Paşa, Fatih Paşa, Savaş, Özdemir, Ziya Gökalp, Süleyman Nazif isimleri incelediğimiz dönemden sonra verilmiştir. Geriye kalan 8 mahalle ismi ise incelediğimiz dönemden kalma isimlerdir.⁷⁷

Daha sonra sur dışında kurulan mahallelerin hiçbirisine incelediğimiz dönemdeki mahalle ismi verilmemiştir. Bu mahallelerin tamamına yeni isimler konmuştur.⁷⁸

16. asırdan sonra Diyarbakır'da ikamet eden nüfusun çoğunluğunu müslümanların teşkil ettiği bilinmektedir. Gayr-ı müslim nüfusun çoğunluğunu da Hıristiyanlar oluşturmaktaydı. Yukarıda verdiğimiz 43 mahallenin sadece iki mahallesinde Yahudi ve Şemsilerin oturması geriye kalan 41 mahallede Hıristiyanların oturması bunu teyit etmektedir. Ayrıca elimizdeki veriler de bunu doğrulamaktadır. 1518 senesinde Diyarbakır nüfusu 12.000'ni aşmaktaydı. Bunun %52,8'ini müslüman halk teşkil eder. Geriye kalan nüfusun çoğunluğunu Hıristiyanlar, az miktarını da Yahudiler oluşturur. Buna göre İslâm nüfusu 6170, Hıristiyan nüfusu 5452, Yahudi nüfusunun 143 olduğu görülmektedir.⁷⁹

1758 senesinde Diyarbakır'ı ziyaret eden Eduard İves ziyaretinden iki yıl kadar önce şehrin 400.000 nüfusa sahip olduğunu fakat şiddetli bir açlık ve hastalıktan sonra 300.000 kişinin öldüğünü yazmaktadır.⁸⁰ Şehrin nüfusuyla ilgili ileri sürülen sayılarda mübalağa olduğu bir gerçektir. Çünkü 1518 senesinde 12.000 civarında olan nüfusun 238 sene içinde yaklaşık 33-34 kat artmasının mübalağa olduğu açıktır.

Şemseddin Sami'ye göre ise Diyarbakır nüfusunun 35.000 civarındadır. Bunun 20.000'den fazlası müslüman, 8.500 kadarı Ermeni, 300 kadarı Yahudi, geriye kalanı ise Süryani, Yakubi, Keldanidir.⁸¹

⁷⁷ Bkz. Tablo I ve Plan II.

⁷⁸ Bkz. Tablo I ve Plan III.

⁷⁹ Göyünç, Nejat, "XVI. yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", Türkiye İktisat Tarih Semineri, s. 73.

⁸⁰ Sözer, Ahmet Necdet, Diyarbakır Havzası, s. 90.

⁸¹ Ş.Sami, a.g.e., III, 2202.

Tarihi abideler tamamen sur içinde kalmaktadır. İleriki sayfalarda bunlar hakkında bilgi vereceğimiz için sadece bu abidelerin mescit, kilise, kütüphane, medrese, hamam, han gibi yapılar olduğunu belirtmekle yetineceğiz.⁸²

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, şehrin iskan sahası yalnız sur içinde kalıyordu. Bundan dolayı şehrin sokakları dar ve meyve bahçeleri hiç yok denecek kadar azdı.⁸³ Buna mukabil bol miktarda sebze ve meyve bahçelerinin sur dışında olduğu görülmektedir.⁸⁴

Diyarbakır'da yedi yıl valilik yapan Kurt İsmail Paşa, sur içine sıkışan şehri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında sur dışına çıkarmaya önyak olmuştur. Valiliği döneminde sur dışında vilayet konağı, hastahane, kışla binaları ve kendi kardeşi Mehmet adına da Cami yaptırmıştır. 1935 yılında demir yolunun inşa edilmesiyle artan nüfusa paralel olarak şehir sur dışında büyük bir hızla gelişmeye başlamıştır.⁸⁵

3- Diyarbakır Evleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar şehrin iskan sahası yalnız sur içinde kalıyordu. Sur içinde kalan Diyarbakır evlerinde, genel olarak, iki oda, kiler, mutfak, zir-i zemin (bodrum), tuvalet, çardak, avlu ve avlunun içinde su kuyusu bulunmaktaydı.⁸⁶ Bu evlerin sokak cephesi, yontma taştan örülmüştür. Kapının lentosunu basık bir kemer oluşturur. Sokak kapısından çoğunlukla bir hole girilir ve oradan diğer bir kapıdan avluya varılır. Avlular bazalt kesme taşlarla döşenmiştir. Avlunun ortasında gül vesair çiçekler bir de havuz ve şadırvan vardır. Odalar, pencereler ve eyvan boşlukları bu avlu etrafında sıralanmıştır. Odaların tavanları yüksek ve bol pencerelidir. Bütün kapı ve pencerelerin üstlerinde kemer bulunur. Diyarbakır evlerinin çoğu kiler ve odunluk üzerinde kurulmuş tek katlı binalardır. İki ve üç katlı evlere az rastlanır. Büyük evlerde haremlik ve selamlık bölümleri vardır. Evlerde genel olarak yazın ve

⁸² Bkz. Plan I ve Plan IV.

⁸³ Ş. Sami, a.g.e., III, 2202.

⁸⁴ D.Ş.S., 97, 135.

⁸⁵ Sözer, a.g.e., s. 86.

⁸⁶ D.Ş.S., s. 81.

kışın oturlan ayrı ayrı odalar mevcuttur. Yaz odaları umumiyetle kuzeye bakar. Tavan kirişleri 40-50 cm kalınlığında toprak tabakası ile örtülüdür.⁸⁷

Diyarbakır evlerinin hemen hepsinin, yazın ve kışın oturlan ayrı ayrı odalara, eyvanlara, akarsu ve zir-ü zemine (bodrum) sahip olması dikkati çekmektedir ki, bunun bölgenin sıcak ikliminin mimariye yansımaları olduğunu söyleyebiliriz.

İncelediğimiz defterde şehirde kaç ev bulunduğu dair herhangi bir bilgiye rastlamadık. Diyarbakır'ı ziyaret eden Niebuhr, 1757 yılında Diyarbakır'da 16.000 ev bulunduğunu fakat açlık ve sefalet yüzünden insanların çokca ölmesinden dolayı bu evlerin çoğunun boş olduğunu yazmaktadır.⁸⁸

XVIII. asırda ev fiyatları 50 kuruş ile 400 kuruş arasında değişmekteydi. 1722 yılında Kubbe-i Cedid mahallesinde bir oda, bir küçük eyvan, kenif ve avlusu bulunan bir ev 50 kuruşa satılmıştır.⁸⁹ Aynı yıl, Cami-i Nebi mahallesinde iki sofa, bir kiler odası, bir çardak, mutfak, su kuyusu ve avlusu bulunan evin 250 kuruşa satıldığı görülmektedir.⁹⁰ 1747 senesinde Hoca Ahmet mahallesinde bir meclis altı zir-i zemin, iki sofa, kiler, çardak, altı kapı arası, su kuyusu, kenif ve avlusu bulunan ev ise 400 kuruşa satılmıştır.⁹¹

Yukarıdaki rakamlar genel bir değerlendirilmeye tabi tutulursa, ev fiyatlarının değişkenlik gösterdiği, bunun da evin işlerlik, verimlilik ve müştemilatına göre değerlendirildiği görülmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra şehir sur dışına taşmıştır. Şehrin sur içinde kalan bölümü ile sur dışında kalan kısmı arasında büyük farklılıklar mevcuttur. Sur içinde genellikle eski Diyarbakır evlerinin sıralandığı dar ve düzensiz sokaklar göze çarptığı halde,⁹² şehrin sur dışında kalan kısmı modern şehir görünümündedir. Bir taraftan yükselen betonarme binalar diğer taraftan sur içinde kalan şehre nazaran biraz daha geniş caddeler göze çarpar.

⁸⁷ Sözer, a.g.e., s. 88.

⁸⁸ Sözer, a.g.e., s. 90.

⁸⁹ D.Ş.S., s. 59.

⁹⁰ D.Ş.S., s. 67.

⁹¹ D.Ş.S. s. 148.

⁹² Konyar, Basri, Diyarbakır Yıllığı, III, 181.

TABLO I

135/313 NOLU ŞER'İYE SİCİLİNE GÖRE AMİD (DİYARBAKIR) MAHALLELERİ

Ablak Mescidi	Karagöz
Ali Bin Reşid	Kara Camii
Ali Paşa	Kastal
Ayıblu	Kavvas
Aynı Minare	Katırpınarı
Aziz Camii	Kılbaş
Bab-ı Cedid	Kırklar
Babuteyn	Köprüyapan
Baslı	Küçük Kenise
Begli Ali Çavuş	Lalebey
Camiu'l-Kebir	Mehmet Paşa
Camiu'n-Nebi	Melek Ahmet Paşa Camii
Camiu's-Safa	Meryem
Çaruği	Mescid-i Memuddin
Çopi	Mescid-i Siyah
Debbağhane	Molla Alican
Dabanoğlu Mescidi	Molla Hannan
Defterdar Camii	Muallak
Derviş Hüseyin	Mustafa Paşa
Gülmez	Perakende Mehmet Paşa
Hacı Abdurrahman	Siirdli
Hacı Bahaeddin	Reşid Atik
Hacı Büzürg	Reşid Cedid
Hacı İzzeddin	Rufâi
Hacı Hıdır	Rumiyan
Hacı İskender	Sarılı
İbn-i Müderris	Sarraff Mehmet
Hacı Süleyman	Sarraff İskender
Hacı Osman	Sinan Kethüda
Hamam Küçük	Sülukiye
Harnek (?)	Şeyh Hüseyin
Hıdır İlyas	Şeyh Matar
Hoca Ahmed	Şemsiyan
Hoca Ali	Şeyh Said-i Küçük
Hoca Hiçdur	Şeyh Yasin
Hoca Maksud	Şeref Çavuş
Hüseyin Efendi	Taceddin
Hüsrev Paşa	Ustaburci
İbn-i Sin	Yahudiyan
İbrahim Bey Mescidi	Yiğit Ahmet
İmadiye	Zulalbin
İnayet Ağa	Zukistâl
İskender Paşa	Hasırlı
Kubbe-i Cedid	Mabitol
Kubadbey	Kubbe-i Siyah
Kadı Camii	Molla Bahaddin
Kalenderhane	

TABLO II

1160/1747 TARİHLİ BELGEYE GÖRE AMİD (DİYARBAKIR) MAHALLELERİ

MÜSLÜMAN MAHALLELER

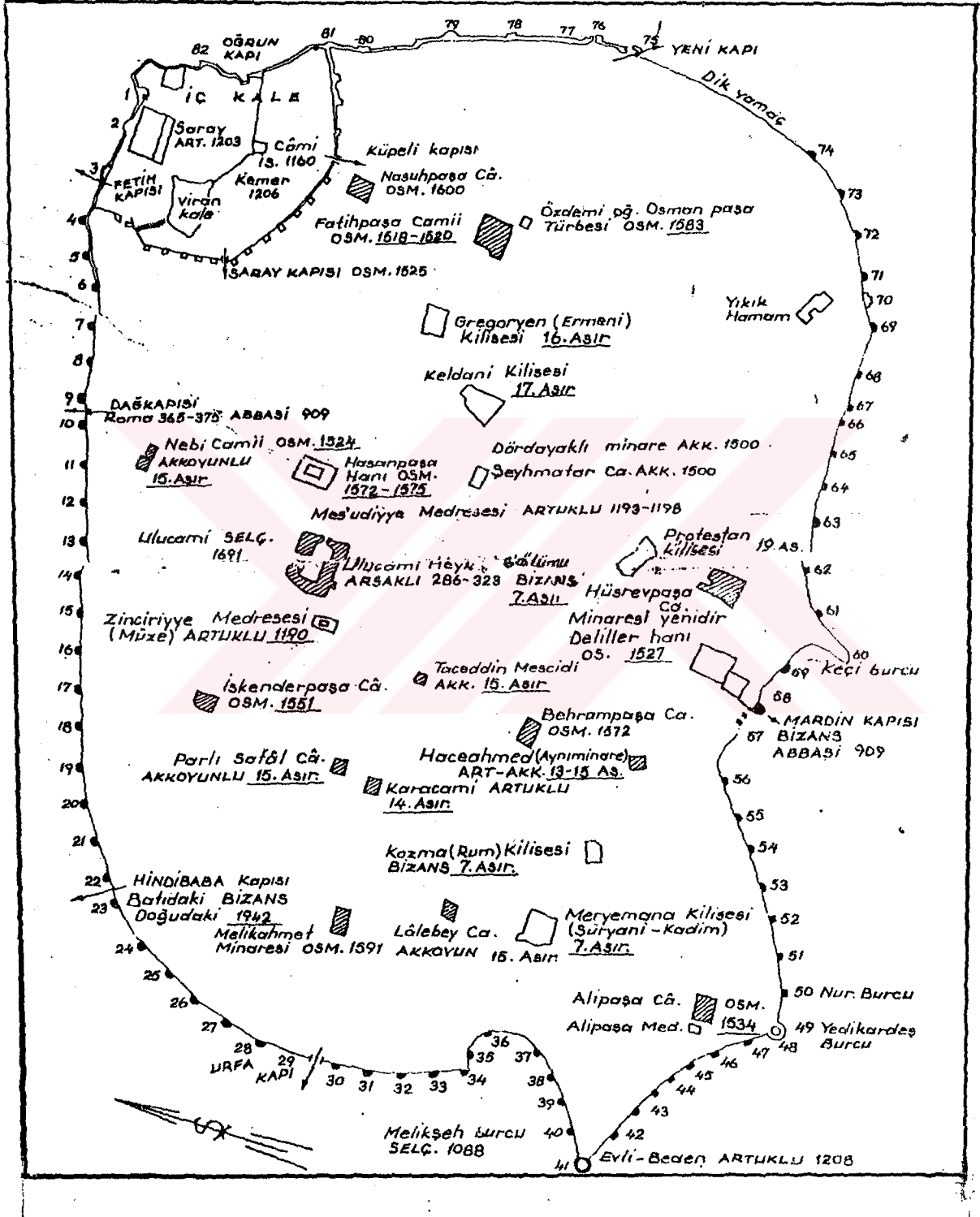
Ablak Mescidi	Kavvas
Ali bin Reşid	Katırpınarı
Ali Paşa	Kılbaş
Ayıplu	Köpriyapan
Baslı	Kubbe-i Cedid
Camiü'l-Kebir	Lalebey
Camiü'n-Nebi	Melek Ahmet Kebir
Debbağhane	Mescid-i Memuddin
Derviş Hüseyin	Mescid-i Siyah (garb)
Hacı Abdurrahman	Molla Alican
Hacı Büzürg	Mu'allak
Hacı İzzeddin	Sarraı Mehmet
Hacı Osman	Siirtli
Hıdır İlyas Kebir	Şeyh Hüseyin
Hoca Ahmed (müslim)	Şeyh Matar
Hoca Ali (garb)	Şeyh Said-i Küçük
İbn-i Müderris	Taceddin
Kastal	Ustaburci

ZİMMİYAN (HİRİSTİYANLAR), ŞEMSIYAN (GÜNEŞE TAPANLAR), YAHUDİYAN

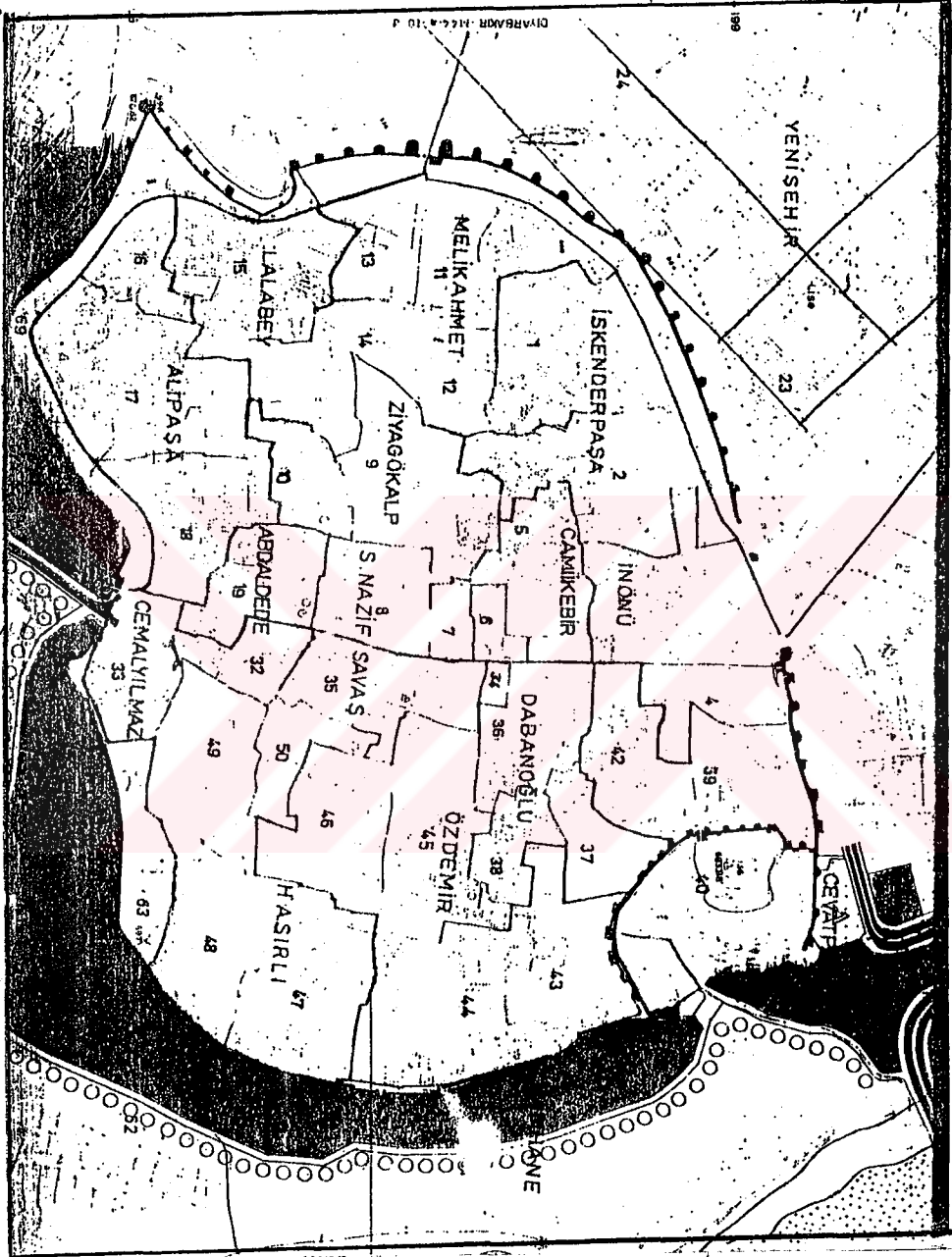
(YAHUDİLER) MAHALLELERİ

Babuteyn	Meryem Kebir
Begli Ali Çavuş	Meryem Sağır
Çaruğı	Marciyp (?)
Çopı	Mehmet Paşa (garb)
Garb-ı Kastal	Mehmet Paşa (şark)
Gülmez-i Kebir	Merbitol (?)
Gülmez-i Sağır	Molla Bahaeddin
Hacı Abdurrahman	Molla Hannan
Hacı Bahaeddin	Perakende Mehmet Paşa
Hacı Büzürg-i Kebir	Reşid-i Atik
Hacı Büzürg-i Sağır	Reşid-i Cedid
Hacı İzzeddin	Rubaı
Hacı Osman	Sarraı Mehmet
Hacı Süleyman	Sinan Kethüda
Hamam Küçük	Sülüki
Harnek (?)	Şemsiyan
Hasr-ı Kebir (zimmi)	Şeref Çavuş
Hasr-ı Sağır (zimmi)	Şeyh Matar (garb)
Hızır İlyas Kebir (zimmi)	Şeyh Matar (şark)
Hızır İlyas-ı Sağır (zimmi)	Şeyh Said-i Küçük
Hoca Ahmed	Ustaburci (?)
Hoca Hiçdur	Yahudiyan
Hoca Maksud	Yiğit Ahmet
Hüsrev Paşa	
İnayet Ağa	
Kara Göz	
Kastal (zimmi)	
Katırpınarı (zimmi)	
Kırklar	
Kubbe-i Siyah	
Köpriyapan (zimmi)	
Küçük Kenise	

PLAN I
Diyarbakır Kale ve Surlarıyla Abideleri Plânı ÖLÇEK: 1/6250
(Dıştaki rakamlar burçları gösterir.)

PLAN II
Diyarbakır Surtıcı Mahalleleri

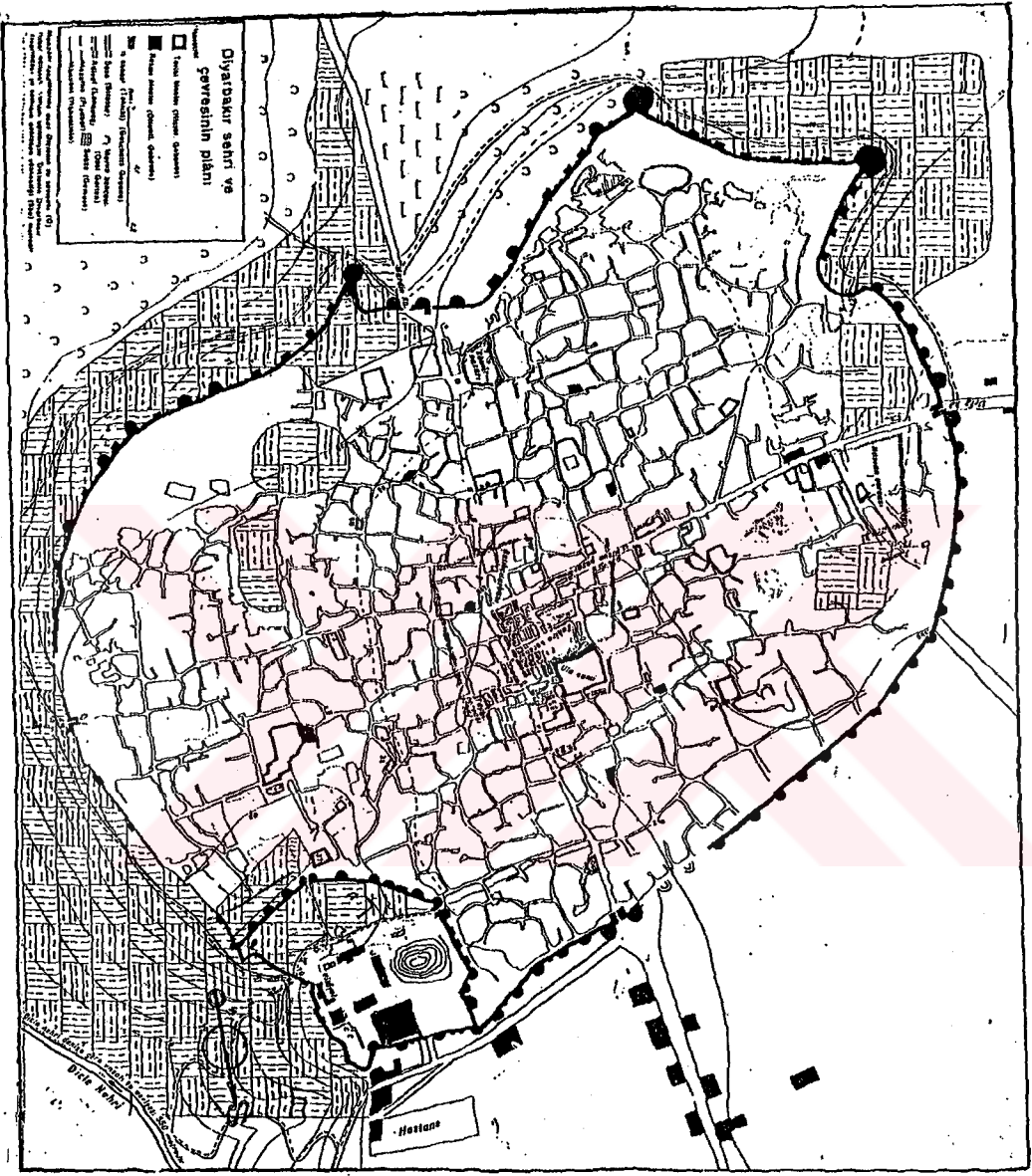

(Zühüü Can, Diyarbakır İmar Planı Araştırması, 1991'den)

PLAN III
Diyarbakır Mahalle Sınırları

(Zühüti Can, Diyarbakır İmar Planı Araştırması, 1991'den)

PLAN IV

(Emin Çakıroğlu - Cevat Korkut, Genel Coğrafya, Şekil II'den)

İKİNCİ BÖLÜM

İDARİ YAPI

A- EHL-İ ÖRF

1-Sancak Beyi (Vali)

Vali (Beylerbeyi), kendi bölgesindeki sancakların askerî, mülkî işlerine bakarlar ve Padişahın tam yetkili vekilidir.¹

Diyarbakır ve çevresinde, Osmanlı hakimiyetinin kurulmasında büyük rol oynayan Bıyıklı Mehmet Paşa, bu eyaletin ilk beylerbeliğine getirildi. Diyarbakır Eyaleti doğuda Van, kuzeyde Erzurum, batıda Sivas, güneyde Rakka ve Musul eyaletlerinin çevirdiği geniş bir bölgedir.² 1518 de Diyarbakır vilayeti, Amid, Mardin, Sincar, Beriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput (Harput), Arapgir, Kiği ve Çemişkezek olmak üzere beylerbeyine bağlı oniki livadan oluşmaktaydı.³ Diyarbakır'ın Osmanlı fethinden önce de bir eyalet merkezi olduğu bilinmektedir. XIII. yüzyıl başında ise Diyarbakır eyaleti şu sancaklardan oluşmaktaydı: Hısn-ı Keyfa, Amid, Meyafarikin, Siirt, Hizan, Hani.⁴

Beylerbeyi tarafından idare edilen Diyarbakır eyaleti, 1018/1609 tarihinde, onbir Osmanlı sancağı, sekiz Kürt beyi sancağı ve beş hükümeti içine almaktaydı. Bu idare usulü Osmanlı Devletini diğer eyaletlerin idaresinden farklıdır. Onbir Osmanlı sancağına sancak beyi merkezden tayin edilirdi; sekiz Kürt beyi sancağı, fetih zamanında sancak tarihiyle verilmiştir. Bundan dolayı sancak itibar olunur. Fakat yurtluk ve ocaklık üzere olup, azl ve nasp kabul etmezler. Sancak beyi vefat ettiği zaman sancak beyliğine oğlu tayin edilir, başkası tayin edilmez. Sancak beyleri sefer zamanında üzerlerine düşen askerî hizmeti yerine getirirler, askerî hizmeti yerine getirmeyen beylerin sancakları ellerinden alınarak oğullarına veya yakınlarına verilir. Bu sancaklarda zeamet ve tımarlar vardır. Hükümet şeklindeki sancaklarda ise, zeamet ve tımar yoktur. Mülkiyet üzere zabt ve tasarruf ederler ve bütün gelirleri kendilerine aittir. Sefer zamanlarında beyleriyle birlikte Osmanlı ordusuna katılmak mecburiyetindedirler.⁵

1 Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, 217; Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I, 219.

2 Katip Çelebi, Cihannüma, s. 436.

3 Göyünç, Nejat, XVI. yüzyılda Mardin Sancağı, s. 35.

4 Yakut-i Hamevi, a.g.e., II, 494.

5 Ayni Ali Efendi, Kavanin Risalesi, 1018/1609, s. 30-31; Bkz. Tablo III; Mustafa Nuri Paşa, Netaicü'l-Vukuat, I, 130.

1065/1655 tarihinde şehri ziyaret eden Evliya Çelebi de Aynı Ali Efendinin yaptığı, Diyarbakır eyaletinin idari taksimatının aynısını yapmaktadır.⁶

Cihannüma'ya göre 17. asırda Amid (Diyarbakır) paşa sancağıdır. Amid'den başka bu eyalette ondokuz sancak ve beş hükümet mevcuttur. Sancakların sekizi Kürt beylerinin ocaklarıdır. Azl ve nasb kabul etmezler.⁷

İncelediğimiz defterden çıkardığımız Diyarbakır Eyaletinin kazaları tablo halinde gösterilmiştir. Çıkardığımız bu kazaların içinde Çıska(?), Bakavsbeşat(?), Salat, Beşiri, Felk(?), Karakeçili, Beriycik, Berazi kazalarını Katip Çelebi ve Aynı Efendinin yaptıkları idarî taksimatta göremiyoruz.⁸

İncelediğimiz dönem Diyarbakır valilerine gönderilen fermanlarda "Düstur-ı mükerrem müşir-i müfehham nizamü'l-alem müdebbir-i umurî'l-cumhur bi'l-fikr's-sakib mütemmim-i mehammi'l-enam bi'r-rey's-saib, mümehhid-i bünyâni'd-devleti ve'l ikbal, müşeyyid-i erkâni's-saadet ve'l-iclâl, el-mahfuf bi-sunuf-i avatifi'l-meliki'l-ala Diyarbakır valisi vezirim"denilmektedir.⁹ görüldüğü gibi Diyarbakır valilerine vezirlik rütbesi de verilmiştir.

Askerî ve mülkî idare amiri olan¹⁰ Diyarbakır valileri, eyaletinde naib, kadı, mütesellim, serdar, ayan ve diğer iş erlerine, görevlerini yerine getirmeleri için buyruldu gönderirdi. Buyrulduya muhatap olanlar konunun özelliğine ve önemine göre bazen bir görevli bazen de birbirlerine yardım ederek meseleyi halletmek durumunda olan bir çok vazifeli olabilirdi. Meselâ, konu vergi hakkında ise başta naib, ayan, iş erleri gibi bir çok kimseler zikredilirdi.¹¹ Valilerin bazı buyrukları Diyarbakır çevresindeki halkın isteklerine cevap niteliğinde olduğu gibi bazıları da hükümdar fermanlarının ilgililerce yerine getirilmesi için, birer tamim niteliğinde idi. Mesela: Diyarbakır valisi "Diyarbakır valilerine tahsis edilen imdad-ı seferiye akçesinin yarısının Devlet-i Aliye'nin bazı masraflarının

⁶ Evliya Çelebi, a.g.e., IV, 27.

⁷ Katip Çelebi, a.g.e., s. 436; Bkz., Tablo IV.

⁸ Bkz. Tablo V.

⁹ D.Ş.S., s. 17, 19-20, 28, 117, 163, 176.

¹⁰ Pakalın, a.g.e., I, 217; Akgündüz, a.g.e., I, 219.

¹¹ D.Ş.S., s. 172.

çoğalmasından dolayı İstanbul'a gönderilmesi ve yarısının da vilayet masraflarında kullanılması için tarafınıza teslim edilmesi" diye buyruldu yayınlamış, buyruhduda Diyarbakır naibi, ayan ve iş erleri muhatap alınmıştır.¹²

İncelediğimiz dönemde (1722-1798) Diyarbakır Eyaleti'ne atanan valilerin bazıları çok kısa süre bu vazifede kalmışlardır. Mesela: 1200/1785 tarihinde Diyarbakır valiliğine atanan yeğen Mehmet Paşa, 1201/1786 yılında atanan İzzet Mehmet Paşa sadece ikişer ay, 1194/1780 de atanan Osman Paşa dört ay, 1160/1747 tarihinde atanan Ahmet Paşa, 1185/1771 de atanan Haznedar Ali Paşa, 1200/1785 tarihinde atanan Miktad Ahmet Paşa sadece beşer ay bu görevi yürütmüşlerdir. İncelediğimiz dönemde (1722-1798) toplam 74 valinin atanması yapılmış, bunlardan bazıları birkaç defa tekrar tayin olmuşlardır. Mesela: Çeteci Abdullah Paşa toplam beş, Abdi Paşa iki defa atanmıştır.¹³

Diyarbakır valiliğine atanan valilere harcırah verildiği gibi, Diyarbakır'dan başka yere atanan valilere de harcırah verildiği bilinmektedir. Bu masraf Diyarbakır esnafı ve bütün kaza halkından tedarik edilirdi. Mesela: 22 Muharrem 1160/1747 tarihinde sicile kayıt edilen bir belgede, şunların yazıldığını görüyoruz: Diyarbakır valisi Çeteci Abdullah Paşa'nın yerine atanan Adana valisi Mehmet Paşa'nın Diyarbakır'a teşrifinde üç günlük zahire masrafı 3440 kuruş, Adana valiliğine atanan Çeteci Abdullah Paşa'nın bir günlük zahire masrafı 713,5 kuruştur. Bu masraflar başta Diyarbakır esnafı olmak üzere bütün kaza ve köy halkından toplanmıştır.¹⁴

Valinin mutfak masrafları ise vekil-i harç tarafından vilayet hazinesinden alınıp ödeniyordu. Mesela, Diyarbakır esnafı 21 Cemaziyelahir 1158/1746 tarihleri arasında toplam 80 günde, günlük 160 kıye ekmek, 80 kıye et, 20 kıye yağ, 8 kıye bulgur, 80 kile şairi valilik mutfağına vermiş, karşılığında kendilerine üç bin yüzyetmiş kuruş ve kırk akçe, vekil-i harç tarafından ödenmiştir.¹⁵

Bazı valilerin esnaftan haksız yere para cezası aldıkları iddia edilmektedir. Yiğit Ahmet Paşa mahallesinden oturan kuyumcu esnafının şeyhi İbrahim Oğlu Hayrullah, mahkemede şöyle

¹² D.Ş.S., s. 172.

¹³ Bkz. Tablo VI.

¹⁴ D.Ş.S., s. 126-168.

¹⁵ D.Ş.S., s. 104.

TABLO III

Ayni Ali Efendi'ye Göre Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı

Liva-i Amid (Paşa sancağı)
Liva-i Harput (Has Mirлива)
Liva-i Ergani
Liva-i Siverek
Liva-i Nusaybin
Liva-i Hısn-ı Keyf
Liva-i Çemişkezek
Liva-i Siird
Liva-i Meyafarikin (Has Mirлива)
Liva-i Akçakale
Liva-i Sincar ve Habur

Yurtluk tarikiye tasarruf olunan Kürt sancakları:

Liva-i Sağman
Liva-i Kulp
Liva-i Mihrani
Liva-i Tercil
Liva-i Atak
Liva-i Pertek
Liva-i Çabakçur
Liva-i Çermik

Mefruzü'l-Kalem olan hükümetler:

Hükümet-i Cezire
Hükümet-i Eğil
Hükümet-i Genç
Hükümet-i Palu
Hükümet-i Hazo

(Ayni Ali Efendi, Kavanin Risalesi, s. 30-31'den)

TABLO IV

Katip Çelebi'ye Göre Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı:

Osmanlı Sancakları
Amid (Paşa Sancağı)
Ergani
Akçakale
Çemişkezek
Hısn-ı Keyf
Habur
Harpur
Siirt
Sincar
Meyafarikin
Siverek
Nusaybin
Mazgird

Ocaklık Sancaklar:

Atak
Pertek
Tercil
Çabakçur
Çermik
Sağman
Kulp
Mihrani

Hükümetler

Eğil
Cezire
Hazo
Palu
Genç

LİVA-i AMİD KAZALARI

Çüngüş
Savur
Tilbe
Mardin
Mağazgird
Hani

(Katip Çelebi, Cihannüma, s. 436-437'den)

TABLO V

**1722-1798 TARİHLİ ŞER'İYE SİCİLİNE GÖRE DİYARBAKIR
EYALETİNİN KAZALARI**

Amid
Mardin
Siird
Hısn-ı Keyf
Eğil
Çermik
Savur
Hani
Atak
Tercil
Mihrani
Çabakçur
Karakeçilli
Tilbesme(?)
Meyafarikin
Çıska(?)
Bakavsbeşat(?)
Salat
Beşiri
Berazi
Ergani
Çemişkezek
Sağman
Felk(?)
Mazgird
Beriyecik

TABLO VI

DİYARBAKIR VALİLERİ (1135-1213/1722-1798)

ADLARI	Tayini	Yıl	Ay	Defa
Arif Ahmet Paşa	1132	5		
Recep Paşa	1137	1		
Silahtar Mehmet Paşa	1138	1		3
Kürt İbrahim Paşa	1139	2		
Hacı Mustafa Paşa	1141	1		
Kara Mustafa Paşa	1143	2		
Silahtar Mehmet Paşa	1145	1		2
Kara Mustafa Paşa	1146	1		2
Gürcü İsmail Paşa	1147		9	3
Sarı Mustafa Paşa	1147		6	
Silahtar Firari Mustafa Paşa	1148	1		
Genç Ali Paşa	1149		2	
Silahtar Mehmet Paşa	1149	1		
Abdi Paşazade Ali Paşa	1150		3	3
Tuz Mehmet Paşa	1151		1	1
Mehmet Memiş Paşa	1152		7	
Çeteci Abdullah Paşa	1153	1		1
Kethuda Hüseyin Paşa	1154	1		
Güleç Ali Paşa	1155		6	
Abdi Paşazade Ali Paşa	1155	1	7	2
Kazıkçı Hüseyin Paşa	1157		5	
Çeteci Abdullah Paşa	1157	1	10	2
Pulatzade Çelik Mehmet Paşa	1159		9	
Ahmet Paşa	1160		5	
Sadri Esbak Hasan Paşa (D.Bakır'da medfun)	1160		10	
Yahya Paşa	1161	1		
Çeteci Abdullah Paşa	1162	1	6	3
İbrahim Paşa	1164		9	1
Çeteci Abdullah Paşa	1165	1	6	4
Şeyhsüvar Zade Mustafa Paşa	1166	1		
İbrahim Paşa	1167	1	2	2
Diğer İbrahim Paşa	1168	2	6	
Abdullah Paşa	1171	1		1
Numan Paşa	1172	1		
Abdullah Paşa	1173		6	2
Çeteci Abdullah Paşa (D.Bakır'da medfun)	1173		8	5
Feyzullah Paşa	1174	1		
Ağa Zade Mustafa Paşa	1175	2		
Sarı Abdurrahman Paşa (Bir kütüphane yaptırmıştır)	1177	3		
Ali Paşa	1180	1		
Hüseyin Paşa	1181	1		
Abdülcelil Zade Emin Paşa	1182	2		
Bostancı Ahmet Paşa	1184	1		

A D L A R I	Tayini	Yıl	Ay	Defa
Diğer Ali Paşa	1185		6	
Hazinedar Ali Paşa	1185	1	5	
Osman Paşa	1187	6	6	
Ispanacakçı Mustafa Paşa	1187	6	6	
Abdullah Paşa	1188	2		
Abdi Paşa	1190	1		1
Hazinedar Ali Paşa	1190		6	2
Abdullah Paşa	1191	1		
Kemahlı Halil Paşa	1191	1		
Ahmet İzzet Paşa	1192		6	
Osman Paşa Zade Mehmet Paşa	1193		7	
Hasan Paşa	1193			6
Mehmet Paşa	1194		8	
Osman Paşa	1195		4	
Kiki Seyyid Abdi Paşa	1196	2		1
Nasuh Paşa	1198		8	
Adim Oğlu Abdullah Paşa	1199		5	1
Mikdat Ahmet Paşa	1200		5	
Kiki Abdi Paşa (Diyarbakır'da medfundur)	1200		5	2
Yeğen Mehmet Paşa	1200		2	
İzzet Mehmet Paşa	1201		2	
Bekir Paşa	1201	1		
Firuz Paşa	1202		11	
Abdi Paşa	1203	1	1	2
Süleyman Paşa	1204	1	1	
Ferhat Paşa	1205	1	4	
Yusuf Paşa	1207	1	2	
Hasan Paşa	1209		5	
Bekir Paşa	1209		6	
Kürt Ali Paşa	1210	2	8	
Salih Paşa	1213		3	

(Konya, Basri, Diyarbakır Yılığı, III. 258-260'tan)

iddia etmiştir: "Ferho, Garz(?), Kirko, Abdo ve Şemo adlı gayri müslimler kuyumcu esnafından olup, beni daha önceki valiye sebepsiz yere şikayet etmişlerdir. Bunun üzerine, sabık vali benden haksız yere 514 kuruş para cezası almıştır." Fakat bu iddiasını mahkemede ispatlayamamıştır.¹⁶

2- Mütesellim

1000/1591 tarihinden sonra başlayan mütesellimlik, Tanzimat'a kadar devam etmiştir.¹⁷ İncelediğimiz dönemde Diyarbakır'da beylerbeyiler görev yerine gitmediği zaman, mütesellim tayin edip onun aracılığı ile hüküm sürmeye başlamışlardı.¹⁸ Beylerbeyi seferde iken veya İstanbul'dan görev yerine gelinceye kadar sancakların mütesellimler tarafından idare edildiği bilinmektedir. Mütesellimler özellikle memleket ayanından veya ileri gelenlerden seçilirdi.¹⁹

Mütesellimler bazan bir sene bazan üç veya beş ay bu görevde kalırlardı. Mustafa Ağa, 1135/1722 yılında Şaban ve Ramazan aylarında en az iki ay Diyarbakır'da mütesellimlik görevinde bulunduğunu biliyoruz.²⁰ Bir süre sonra aynı kişi ve aynı aileden başka bir kişi, tekrar mütesellim olurdu. Böylece mütesellim belli ailelerden seçilirdi.²¹ Diyarbakır'da mütesellimlerin nüfuzlu aileler arasından seçildiği bir gerçektir. Mütesellim tayinleri valiler tarafından yapılırdı. Ancak valinin tayin ettiği mütesellimler, bazan padişah tarafından azledilirdi. Diyarbakır'da mütesellim tayin edilenler, şehir halkına top atışları ile duyuruldu.²²

Mütesellimler halkın emniyet ve asayişini, fukara ve zayıfların himayesini temin ettikleri gibi, bazı mütesellimlerin de halka zulüm ve işkence yaptıkları bir gerçektir. IV. Sultan Mehmed'in adamlarından Musahip Mustafa Paşa, kendi hası olan Tire ve Bayındır kazalarına yolladığı mütesellimlerin, halka yaptıkları zulüm ve saldırıların önlenmesine ve kaldırılmasına devlet ileri gelenlerinin güçleri yetmediğinden, Tire ve Bayındır kazaları harap olmuştur.²³

¹⁶ D.Ş.S., s. 117.

¹⁷ Pakalın, a.g.e., II, 639.

¹⁸ Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi, DTCFD, s. 369.

¹⁹ Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, s. 196; Akgündüz, a.g.e., I, 220; Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s. 321.

²⁰ D.Ş.S., s. 64.

²¹ Özkaya, a.g.e., s. 197.

²² Korkmaz, a.g.e., s. 64.

²³ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., II, 104.

İncelediğimiz defterde, Diyarbakır'da mütesellimlik görevinde bulunanlardan sadece yukarıda zikrettiğimiz mütesellim Mustafa Ağa'nın ismi geçmektedir. Mütesellim Mustafa Ağa'nın 1722 tarihinde Şaban ve Ramazan ayı, yani toplam iki aylık kiler ve mutfak masrafı olarak, yağ ve bal için 191,5 kuruş; ekmek için 108 kuruş ve bir para; arpa, buğday, nohut için 75 kuruş; kavaf, sahtiyan için 26,5 kuruş; mum için 13 kuruş ve 8 para; sabun için 9 kuruş; et, post, ip, kına için 249,5 kuruş ve 6 para; odun için 69,5 kuruş ve 10 para "attar metarı" için 6 kuruş ve 6 para; bulgur için 57 kuruş ve 12 para; sebze için 46,5 kuruş ve 15 para; piriç için 72,5 kuruş ve 12 para, toplam 926 kuruş ve 8 para ödenmiştir.²⁴

3- Voyvoda

Voyvodalık sistemi Osmanlılarda 17. asırda başlamıştır.²⁵ Valiler ve mutasarrıflar, kendi yönetimleri altında olan ve sancaklarının içinde bulunan kadınlara, daireleri gediklerinden veya o bölge ileri gelenlerinden voyvodalar atarlardı.²⁶ Voyvodalara merkezce, mukataat hazinesi kaleminden evamir-i şerife verilirdi, bunlara daha sonra kaza kaymakamlığı vazifesi de verildi.²⁷ Yurdun güvenlik ve düzen içinde bulunması vilayet yollarının, geçitlerin korunması için voyvodaların kendi bünyeleri içinde "deli", "tüfenkçi" ve "sekban" adları altında türlü askerler bulundurdukları bilinmektedir.²⁸

Devlet gelirleri emin denilen memurlar tarafından tahsil edilirdi. Emin kişi devletten maaş veya dirlik alırdı. Başında bulunduğu işletmenin kâr ve zarar etmesinden herhangi bir mesuliyeti yoktu. Özellikle padişah hâsları denen arazilerin gelirleri kethüda, voyvoda ve muhassıl gibi çeşitli ünvanlar taşıyan emirler tarafından tahsil edilirdi.²⁹ Has-ı Hümayun olan Diyarbakır'ın garb nahiyesine bağlı Körtepe köyüne malikane cihetiyle mutasarrıf olan Hacı Kasım oğlu Mustafa, Has-ı Hümayun geliri olarak voyvodaya yılda 41 kuruş öderdi.³⁰

²⁴ D.Ş.S., s. 64.

²⁵ Pakalın, a.g.e., III, 598.

²⁶ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., III, 80.

²⁷ Pakalın, a.g.e., III, s. 598.

²⁸ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., IV, 116.

²⁹ Akgündüz, a.g.e., I, 202.

³⁰ D.Ş.S., s. 157.

1160/1747 senesi avarız ve nuzul mallarının cem ve tahsili ferman-ı şerif ile voyvoda Halil Ağa'ya bırakılmıştır.³¹

İncelediğimiz deftere göre voyvodalar, ihtisap, gümrük duhan gümrüğü, ağnam, arsa, tabakhane ve pazarcıyan mukataalarının gelirlerini toplamaktaydılar.³²

Voyvodalar, halktan fazla vergi almamaları için zaman zaman padişah fermanıyla ikaz edilmiştir. 29 Recep 1144/1731 tarihinde kadı ve voyvodaya hitaben gönderilen fermanında; Alibardak köyünün avarız hanesine kaydolunmadığı halde bu köy halkından avarız alındığı belirtilip, bundan vaz geçilmesi istenmiştir.³³

Diyarbakır'da bulunan askerlerin işeleri, silâh ve mühimmatı Diyarbakır voyvodalığı tarafından satın alınıp ücretleri miri malından ödendiği gibi, Diyarbakır'dan Musul, Bağdat, Tatvan, Van, Halep kalelerinin muhafazasında bulunan asker ve yerli zümeraya gönderilen buğday, şair, işe, silah, mühimmatın ücret ve masrafları da Diyarbakır voyvodalığı tarafından ödenirdi. Diyarbakır voyvodalığı, askerlerin ihtiyaçları için, Bağdat ve Musul'a göndermek üzere yılda 50 bin "kile-i İstanbulî" buğday, 70 bin "kile-i İstanbulî" şair Van'a gönderilmek üzere yılda 20 bin "kile-i İstanbulî" buğday ve 20 bin "kile-i İstanbulî" şairi Diyarbakır'ın kaza, nahiye ve köylerinden satın alırdı.³⁴

Diyarbakır kadı, mütesellim ve voyvodasına hitaben yazılan diğer bir fermanında, Bağdat kalesinde görevli askerlerin ihtiyacı olan, kurşunun 710 kantarı Keban'dan Diyarbakır'a nakledilmesi, Diyarbakır'da bulunan 40 kantar kurşun ile birlikte kelek sefineleriyle Dicle nehri üzerinden Musul'a oradan da Bağdat'a gönderilmesi ve masrafının Diyarbakır voyvodalığı tarafından ödenmesi istenmiştir.³⁵

³¹ D.Ş.S., s. 180-181.

³² D.Ş.S., s. 173-174.

³³ D.Ş.S., s. 44.

³⁴ D.Ş.S., s. 114,125,130,132,162,163,171,113,110,109,108,107,106,99,100,98,96,97,89,73,74,75,76.

³⁵ D.Ş.S., s. 41.

Saray-ı Hümayun ihtiyacları için İstanbul'a gönderilmek üzere satın alınan eşyanın ücreti de voyvodalık malından ödenirdi. Padişah tarafından Saray-ı Hümayun çadırları ve diğer ihtiyaclar için Diyarbakır bezinden 5 bin top renkli kumaş istenilmiş, bu miktar kumaş voyvodalık tarafından satın alınıp İstanbul'a gönderilmiştir.³⁶

İncelediğimiz dönemde voyvodaların yolsuzluklara bulaştıklarını da görmekteyiz. Diyarbakır'da vefat eden Gıgı Abdi Paşa'nın 500 kiseden fazla nakit parası mücevherleri ve hediyeleri hazinedarı silahşör Selim Bey ve voyvodası Nuh Bey tarafından saklandığı ve eksik gösterildiği haberi padişaha ulaşınca, bunun üzerine padişah Diyarbakır valisi Salih Paşa'ya ferman göndermiştir. Fermanda, durumun Saray-ı Hümayun emini vezir Yusuf Ziya Paşa'ya havale edildiği, Yusuf Ziya Paşa tarafından durumun çözümü için maden emini, mübaşir ve Diyarbakır cizyedarlarının görevlendirildiği bildirilmiştir. Fermanda ayrıca söz konusu nakit paranın, hediye ve mücevherlerin tespit edilip, hazineye devir edilmesi, voyvoda buna karşı çıkarsa durumun kendisi için iyi olmayacağına bildirilmesi zikredilmiştir.³⁷

4- Mübaşir

Mübaşir, devletçe gördürülmesi gereken bir işin yapılmasında vazifeli şahıslara denir.³⁸ İncelediğimiz defterden anlaşıldığına göre; Diyarbakır ve çevresinde "avarız, nüzul, hazariye, seferiye, bedel, cizye" gibi devlet ve vilayet hazinesine ait vergilerin zamanında toplanması için mübaşirlerden, kapıcı başı el-Hac Mustafa Ağa'nın³⁹, padişah fermanıyla görevlendirildiği bilinmektedir.

Devletin askeri işlerinin gördürülmesi için de mübaşir tayin edilirdi. Diyarbakır'dan Van kalesinin muhafazasında bulunmak üzere 1000 nefer piyade levendatın Van'a gönderilmesi için İstanbul'dan Diyarbakır'a mübaşir gönderilmiştir.⁴⁰

³⁶ D.Ş.S., s. 46.

³⁷ D.Ş.S., s. 17-18.

³⁸ Pakalın, a.g.e., II, 592.

³⁹ D.Ş.S., s. 191,171,178,179,166.

⁴⁰ D.Ş.S., s. 50.

Vilayetlerde, memleketin iler gelenleri ve memurları yolsuzluklara bulaştıkları durumlarda da devletçe buralara mübaşir gönderilirdi. Diyarbakır'da vefat eden Gigi Abdi Paşa'nın para, mücevher ve hediyeleri hazinedar ve voyvoda tarafından saklanıp eksik gösterilince bunun üzerine durumun vuzuha kavuşması için Besimzade Abdurrahman mübaşir tayin edilmiştir.⁴¹

Mübaşirlere devletçe yol parası ve diğer masrafları için ücret verilmez; onların yol masrafları ve sair masrafları gittikleri yerde halktan tahsil edilirdi.⁴² Diyarbakır esnafı hissesine isabet eden hazariyenin ikinci taksidinin toplanması için gönderilen mübaşire, mübaşiriye hizmeti için 250 kuruş⁴³; Diyarbakır şark ve garb köylerine isabet eden imdad-ı hazariyenin ikinci taksidinin toplanması için gönderilen mübaşire, mübaşiriye hizmeti için 100 kuruş,⁴⁴ 1159/1746 tarihli belgede ise, nüzul, bedel, avarız vergilerinin toplanması için gönderilen mübaşire, maaş olarak her bir nüzul, bedel, avarız hanesinde 30 akçe ödenmiştir.⁴⁵

Maaştan başka, mübaşire tayinat da verilirdi. 1160/1747 tarihinde Diyarbakır'a mübaşir olarak gönderilen el-Hac Mustafa Ağa'ya valinin emriyle, vilayet hazinesinden 15 kuruş kıymetinde ekmek, 7 kuruş kıymetinde et, 1 kuruş kıymetinde süt, 2 kuruş kıymetinde soğan, 3 para kıymetinde baharat, ayrıca kıymeti belirtilmeyen bal, kahve, nohut, nişasta vb. yiyecekler verilmiştir.

5- Ayan

Bir bölgenin resmi ayanının, ilk defa, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren resmen vilayet ayanları arasından seçildiği bilinmektedir. Valilerin buyruldu su ve kadıların verdikleri ilam ve halkın mahzarı ile görevleri resmîyet kazanmaktaydı. Ancak bu seçimlere seçmen olarak kimlerin katıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu hususta seçimlere seçmen olarak sadece halkın, yalnız vilayet ayanının katıldığına dair farklı bilgiler mevcuttur.⁴⁶ Mustafa Nuri Paşa ise her şehirde ve kasabada ahali tarafından seçilen bir ayanın bulunduğunu ve bunların o bölgenin ihtiyaçları için

⁴¹ D.Ş.S., s. 17.

⁴² Pakalın, a.g.e., II, 592.

⁴³ D.Ş.S., s. 30.

⁴⁴ D.Ş.S., s. 8.

⁴⁵ D.Ş.S., s. 184.

⁴⁶ Mert, Özcan, "Ayan", DİA, IV, 196-197.

alınacak paraların tahsili ve defterlerin yazılması hususlarında vali ve kadılara karşı sorumlu olduğunu yazmaktadır. Ayanlar bu işleri memleketin ileri gelenleri ile toplanarak birlikte düzenleyip rayına koyarlardı. Ayan, ahalinin vekili ve hakimlerle ahali arasında aracı durumunda idi.⁴⁷

Memleketin ileri gelenlerine mensup olan ayanlar bazen önce ayan, bazen de mütesellim olup, mütesellimlik görevinden alındıktan sonra ayan olmak için uğraşırlardı. Bazı kazalarda birkaç kişi birden ayan olmak için mücadele vermekte ve kaza halkı ikiye üçe bölünmekte idi. Bu da karışıklıklara neden olurdu.⁴⁸

Ayanlarında bazılarının halka zulmettikleri ve yolsuzluklara bulaştıkları bir gerçektir. Fakat bunun yanında ileri görüşlü ağır başlı ayanlar, kendi bölgelerini gereği gibi yönetip kendilerini vali ve devletin ileri gelenlerine sevdirmiş, barış ve savaş sıralarında faydalı hizmetlerde bulunmuşlardır.⁴⁹

İncelediğimiz dönemde Diyarbakır'a vergi, asayiş, ordu, menzilhaneler hususunda gönderilen ferman ve buyruclardan anlaşıldığına göre, ayanlar, devlet ve halk arasında vergi dağıtımı ve toplanması, zahire ve hayvan temini, asayiş, konularında aracı olmuşlardır.⁵⁰ Belgelerin hiç birinde ayan isimleri zikredilmemektedir. Ayrıca defterimizde ferman ve buyrucluların dışında ayan hususunda herhangi bir belge mevcut değildir.

B) EHL-İ ŞER'

1- Kadı

Osmanlılarda ilk kadı, Osman Bey tarafından 688/1289 tarihinde Karahisar'a tayin edilmiştir.⁵¹

⁴⁷ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., IV, 98.

⁴⁸ Özkaya, a.g.e., s. 199.

⁴⁹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., IV, 98.

⁵⁰ D.Ş.S., s. 12,15,43,45,50,167,171,198.

⁵¹ Katip Çelebi, Takvimü't-Tevarih, s. 88.

Mevlana payesi alan Diyarbakır⁵² kadılarının Mevleviyet esasına göre tayinleri XVI. asırdan sonra Şeyhül-İslam'ın arzı ve padişahın fermanıyla yapıldı.⁵³

Osmanlı devletinde kadılık, mansıb, paye veya paye-i mücerrede olmak üzere iki kısımdı.⁵⁴ Maraş kadısı olan Mevlâna Seyyid Mehmet Haşim Cemaziyelevvel 1199/1784 tarihinde padişah fermanıyla Diyarbakır kadılığına "ber-vehc-i mansıbiyyet" üzere tayin edildiğini görüyoruz.⁵⁵ Kaza kadılarının görev süresi iki senedir. Sonraları bu süre yirmi aya indirilmiştir. Mevleviyet üzere vilayetlere tayin edilen kadıların görev süresi ise bir senedir.⁵⁶ Diyarbakır'da mevleviyet üzere kadılık yapan kadıların bu görevde ne kadar kaldıklarına dair defterimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir.

XVIII. asırda Diyarbakır'a tayin edilen naiblerin de mevleviyet payesine haiz oldukları görülmektedir. 17 Recep 1211/1796 tarihli bir belgede naibliğe atanan naibe, mevleviyet payesi verildiği bilinmektedir.⁵⁷ Kadılar bazen yerlerine naibler de atarlardı. Diyarbakır kadısı es-Seyyid Mehmet Es'ad kendi yerine Mehmet Emin Efendiyi naib olarak görevlendirmiştir.⁵⁸

Kadıların asıl görevleri toplum içinde meydana gelen ihtilafları çözmek, suç ve kanunlara uygun olmayan fiilleri, kanunları uygulayarak ortadan kaldırmak yani, adaleti tevzi etmektir. Bununla beraber İslam devletlerinde bazı durumlarda kadılara malî, idarî, askerî, dinî, eğitim ve öğretim görevleri verilmiştir.⁵⁹ İncelediğimiz sicilden çıkardığımız belgelerden anlaşıldığına göre ise kadılar başta adlî işler olmak üzere pek çok idarî, askerî, malî, ulaşım ve beledî işlerden mükellef olmakla beraber kendilerine valilerden sonra ikinci derecede idarî mesuliyet verildiği görülmektedir.⁶⁰

⁵² D.Ş.S., s. 166,179.

⁵³ Akgündüz, Şer'iyye Sicilleri, I, 69.

⁵⁴ Akgündüz, a.g.e., I, 68.

⁵⁵ D.Ş.S., s. 179.

⁵⁶ Akgündüz, a.g.e., I, 69-70.

⁵⁷ D.Ş.S., s. 13.

⁵⁸ D.Ş.S., s. 78.

⁵⁹ Atar, Fahrettin, İslam Adliya Teşkilatı, s. 110.

⁶⁰ D.Ş.S., s. 5,15,41,46,167,171,172,179.

Kadı, yargılama esnasında önce davacının iddiasını dinler, sonra davalıyı sorgulamaya çeker. Davalı, davacının iddiasını inkar ederse, hakim davacıdan delil ister. Davacı iddiasını şahitler huzurunda ispat ettiği taktirde, şahitler de makbul şahıslar ise hakim davalı aleyhine kararını verir. Davacı davasını ispat edemezse, davalıya yemin teklif ettirilebilir. Davalı yemin ederse hakim davacıyı davalı ile olan anlaşmazlığından men eder. Davalı yeminden kaçınırsa, hakim davalının aleyhine karar verir.⁶¹ Hakim verilen karar bir ilam veya hüccet şeklinde deftere kaydettikten sonra, ayrıca bir nüshasını taraflara verir.⁶²

XVIII. yüzyılda kadıların aldıkları ücrete gelince, bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Resm-i kitabet 20 akçe, itk-name 60 akçe (bunun bir kısmı emin ve katiplere verilir), resm-i kısmet - ölenin borcu çıkarıldıktan sonra- binde onbeş, rüsum-i enkiha (genç kız ise) 20 akçe, şer'î hüccetlerden (naki-i şehadet ve diğer resm-i kitabet için) 20 akçe, sicile geçirilen maddelerden 8 akçe sicil vergisi, imzadan 2 akçe, müraselelerden 6 akçe alınır.⁶³

2- Mahkemede Diğer Görevliler

Mahkemede kadı ve naib'den başka görevli diğer memurlar arasında kayıtlarımızda sadece katip ve müstahdem hakkında belgelerin bulunduğunu görüyoruz. Diğer görevliler hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Mahkemede katipliğe, güvenilir, davaları kayıtlara geçirmede ve ilamları tanzim hususunda bilgili olan şahısların getirilmesi şarttı. Katibin en başta gelen vazifesi, tarafların iddia ve savunmalarını ve şahitlerin ifadelerini doğru olarak kayda geçirmektir.⁶⁴ Elimizdeki bir belgeden anlaşıldığına göre, katipler mahkeme gelirlerini toplayıp muhafaza ederlerdi. Mesela, 1211/1796 Cemaziyelahir'in başından Receb ayının 17. gününe kadar toplam bir ay onyediyedi gün "kısım-ı askeri, beledi, harc-ı hüccet, defatir ve senedât-ı saire"den alınan toplam 2500 kuruş mahkeme geliri başkatip Şefikzade es-Seyyid Mehmet Sadullah Efendi tarafından Diyarbakır kadı naibi Derviş Osman'a teslim edilmiştir.⁶⁵

⁶¹ D.Ş.S., s. 59,68,120,128.

⁶² Akgündüz, a.g.e., s. 71.

⁶³ Özkaya, a.g.e., s. 208-209.

⁶⁴ Akgündüz, a.g.e., I, 75.

⁶⁵ D.Ş.S., s. 6.

Katiplerin tayininde kadının arzı şarttı.⁶⁶ Katip berat-ı şerif almadan geçici olarak kadının isteğiyle atanabilirdi. Elimizdeki bir belgeden anlaşıldığına göre mahkemeye başkatip olarak atanmak için berat-ı şerifeye sahip kimsenin bulunmaması üzerine, Diyarbakır kadısı, "Bab Naibi" Seyyid Mustafa'ya gönderdiği müraselede başkatipliğe Hafız es-Seyyid Ebu Bekir Efendinin atandığını görüyoruz.⁶⁷ Başka bir belgede ise, katip Bekir Efendi vefat edince kadı, yerine Sadullah Efendi'yi görevlendirmiştir.⁶⁸ Yerli halktan katip olanların yolsuzluk yapmalarını önlemek için XVIII. asırda yerliden katip tayin edilmemesine ihtimam gösterilirdi.⁶⁹

Katiplerin ücretlerine gelince; katiplere katibiye ücreti yanında maaş da verilirdi. Mesela, 19 Cemaziyelahir 1211/1796 da katipliğe atanan el-Hac İbrahim Efendi'nin fakir ve çocuklarının fazla olduğu zikredilmekte ve "maaşının cüz-i kaydiye münhasıra olduğu, bundan böyle maaşa medar olmak üzere merkuma bab-ı harc" verilmesi istenilmiştir.⁷⁰

Kadı, mahkeme hademelerini de mürasele ile bu göreve atardı. Vazifesini ifa edemeyen hizmetliler kadı tarafından azledilip, bunların yerine başkaları görevlendirilirdi. Hizmetli olan İbrahim vazifesini yeterince yerine getiremediğinden kadı, 6 Receb 1199/1784 tarihinde azl edip, yerine Seyyid Osman Ağa'yı görevlendirmiştir.⁷¹ Adı geçen Osman Ağa, 19 Ramazan 1211/1796 tarihine kadar takriben 12 yıl üç ay bu görevde kalmıştır. Yaşlanınca yerine es-Seyyid Ebu Bekir atanmıştır.⁷²

3- Müftü

Müftü, kendisine sorulan hukukî meselelerin çözüm şekli, İslam hukukunun muteber kaynaklarına göre ortaya koyan İslam hukukçusudur.⁷³ Müftüler İslam adliye teşkilatında kaza fonksiyonunun yerine getirilmesinde önemli bir rol oynarlar. Kadının yardımcısı ve müşaviri

⁶⁶ Özkaya, a.g.e., s. 226.

⁶⁷ D.Ş.S., s. 5.

⁶⁸ D.Ş.S., s. 35.

⁶⁹ Özkaya, a.g.e., s. 226.

⁷⁰ D.Ş.S., s. 6.

⁷¹ D.Ş.S., s. 32.

⁷² D.Ş.S., s. 13.

⁷³ Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri, I, 225.

oldukları bilinmektedir.⁷⁴ Kazalarda ehl-i şer' zümresi içinde müftülerin dereceleri kadıdan sonra gelir.⁷⁵

Müftülere verilen tayin belgelerinden anlaşıldığına göre, onlardan, "esahh-ı akval-i eimme-i Hanefiyye ile ifta" yani Hanefi imamların en sahih kavilleri ile fetva vermeleri istenmiştir.⁷⁶

Müftülerin tayinleri şeyhülislam tarafından yapılırdı. 1211/1796 yılı Cemaziyelula ayının başında Diyarbakır müftülüğüne atanan el-Hac Hasan Efendi'nin tayin belgesi, o günün şeyhülislamı es-Seyyid Mehmet Arif Dürrizade tarafından tevcih edilmiştir.⁷⁷

Müftülerin görevlerini kötüye kullanmaları durumunda bu görevin ellerinden alındığı da olurdu. Mesela, Diyarbakır müftüsü Sibgatullah Efendi görevini kötüye kullanması sebebiyle şikayet edilmiş, 1199/1784 yılı Cemaziyelahir ayının ortalarında vazifeden alınıp, yerine Abdurrahman Efendi tayin edilmiştir.⁷⁸

Müftüler verdikleri fetvalardan kalemiye akçesi alırlardı.⁷⁹

C- EHL-I SEYF

Osmanlı Devletinin en kuvvetli süvarisi, tımarlı sipahiler ve onların cebelileri idi. Bunlar muharip sınıf olmalarına rağmen XVII. asır başlarından itibaren ihmal olunmağa başlanarak, metris kazmak, tabya yapmak, kale tamir etmek, hendek temizlemek, köprü yapmak gibi ordunun geri hizmetlerinde kullanılmış ve zamanla sayıları azaltılmıştır.⁸⁰ Mesela, 1199/1784 senesinde alay beyine gönderilen fermanla "erbab-ı tımarın" Kars ve Kağızman kalelerinin temizlenmesi ve sepetlerin doldurulması için gönderilmesi istenmiştir.⁸¹

⁷⁴ Atar, a.g.e., s. 122.

⁷⁵ Özkaya, a.g.e., s. 222.

⁷⁶ D.Ş.S., s. 6,33.

⁷⁷ D.Ş.S., s. 6.

⁷⁸ D.Ş.S., s. 33.

⁷⁹ Özkaya, a.g.e., s. 223.

⁸⁰ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/I, 623.

⁸¹ D.Ş.S., s. 28.

Timarlı sipahiler kanun gereğince tımarının olduğu kaza ve sancaklarda oturmaları icap edip, bölge alay beyi denilen zabıtların emirleri altında bulunmaları lazım iken, bu cihetler de ihmal edilmiş, boş kalan timarlar istihkak sahiplerine verilmeyip, XVII. yüzyıl başlarından itibaren fazla öşür getiren timarlar peyderpey hazineye alınarak, bazıları saray ağalarına, bazı ülema ve rical hademelerine çıraklık ve bazıları da rüşvet verenlere tevcih edilmiştir.⁸²

Kapıkulu askerlerine gelince, Ahmet Cevdet Paşa kapıkullarını, yeniçeri, acemi oğlanlar, topçu, cebeci, top arabacısı, humbaracı, saka diye yediye ayırmaktadır.⁸³ 1160/1747 senesinde Diyarbakır'a Dergah-i Ali Yeniçeri Ağası tarafından mektupla "usûl-i sabık" üzere serdar tayin edilen Hacı Mustafa Ağa'nın yeniçeri, topçu, top arabacısı, gılman-ı acemi ve kul oğullarının kumandanı ve varissiz ölen yeniçeri askerlerin terekelerinden kalan malları satıp elde edilen geliri müfredat defterine kaydettikten sonra Beytül-Mal'a göndermekle vazifeli olduğunu görüyoruz.⁸⁴

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında deftere göre Osmanlı İmparatorluğundaki bütün yeniçeri mevcudu yetmişbinden fazladır.⁸⁵ Bu yüzyılda Diyarbakır'da ne kadar yeniçeri askerinin bulunduğu dair defterimizde herhangi bir kayda rastlayamadık.

İslah kabul etmez bir hale gelen, yeniçeri ocağından harp için talim ettirmek üzere seçilen, eşkincilerin de⁸⁶ erbab-ı tımar gibi kalelerin temizlenmesi ve sepetlerin doldurulması gibi geri hizmetlerde kullanıldıkları bilinmektedir.⁸⁷

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı bahriyesinde levendlerden başka sarıca ve sekbanlar gibi vezirlerin ve beylerbeyilerin hizmetinde de kara levendleri vardı.⁸⁸ İhtiyaç vuku bulunduğu zaman başka bölgelerden Diyarbakır'a asker gönderildiği gibi, Diyarbakır'dan da başka bölgelere asker gönderildiği olurdu. 1159/1746 tarihinde Halep'ten Diyarbakır'a 1000 süvari levendat

⁸² Uzunçarşılı, a.g.e., IV/I, 623.

⁸³ Ahmet Cevat, Tarih-i Askeri-i Osmanî, I, 3.

⁸⁴ D.Ş.S., s. 155.

⁸⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., IV/I, 621.

⁸⁶ Ahmet Cevat, a.g.e., I, 278.

⁸⁷ D.Ş.S., s. 28.

⁸⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., IV/I, 624.

gönderilmiştir.⁸⁹ Van Kalesi muhafazasında bulunan Timur Paşa İstanbul'dan kalenin muhafazası için asker isteyince, bunun üzerine Diyarbakır'a gönderilen fermanla Diyarbakır'da mevcut aşiretlerden bin nefer piyade levendatın tahrir edilerek, Van Kalesi'ne gönderilmesi istenmiştir.⁹⁰ Kara levendlerin İran Savaşı esnasındaki yolsuzlukları ve 1768 Rus Harbindeki fenalıkları sebebiyle Şubat 1776 da levend ocağı lağvedilmiştir. XVIII. yüzyılda Anadolu'da kırk elli binden fazla levend bulunurdu.⁹¹ Diyarbakır'dan sadece Van Kalesi'ne bin levendat gönderildiğine göre, bu yüzyılda Diyarbakır'da çok sayıda levendin bulunduğunu tahmin etmekteyiz.

Akıncılardan düşman ordusu içine dalmak veya muhasara edilen bir kaleye girmek için fedai olarak yazılan serdengeçtiler⁹² hakkında kayıtlarımızda pek fazla bilgiye rastlamadık. Sadece belgenin birisinde bir ağanın maiyetindeki silahlı serdengeçti sayısının 500, ikinci belgede ise 1000 olduğunu görüyoruz.⁹³

Eşkiyanın yakalanmasını sağlamak halkın emniyetini temin etmek, Diyarbakır ve İstanbul yol güzergahı ve yol üzerinde bulunan menzilhanelerin güvenliklerini korumak piyade ve süvari yeniçeri askerlerinin vazifeleri arasında yer alırdı.⁹⁴

Diyarbakır'da bulunan topçu, top arabacısı, serdengeçti, cebeci, levend, saka askerlerin günlük işleri ve hayvan yemleri voyvodalık tarafından satın alınıp ücreti hazineden ödenirdi. Yine yukarıda zikrettiğimiz gibi Van Kalesi'nin muhafazasına gönderilen 1000 nefer piyade levendatın herbirisine, 12,5 kuruş tayin bedeli ve 2,5 kuruş maaş ödenmesi Diyarbakır'a gönderilen fermanla belirtilmiştir.⁹⁵

Taşrada ve kazalarda bulunan yeniçerilerin cezalandırılması, yeniçeri serdarı ve yeniçeri zabıtlarına aitti. Valiler, mütesellimler ve voyvodalar bunları te'dip edemeyip, bunların cezalandırılması için zabıtlarına teslim ederlerdi.⁹⁶

⁸⁹ D.Ş.S., s. 112,

⁹⁰ D.Ş.S., s. 50.

⁹¹ Uzunçarşılı, a.g.e., IV/I, 624.

⁹² Pakalın, a.g.e., III, 181.

⁹³ D.Ş.S., s. 121-122.

⁹⁴ D.Ş.S., s. 37-155.

⁹⁵ D.Ş.S., s. 111,120,121,122,123,155,156.

⁹⁶ Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları, I, 359.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

A- GÜNLÜK HAYAT

1- Aile Hayatı

Aileyi oluşturan fertler, devirlere, bölgelere, sosyal ve iktisadî yapıya göre değişmektedir. Geniş aile eş, çocuk, torun, gelin, damat, amca, dayı hala ve teyzeden meydana gelebilir. Çekirdek aile ise, karı, koca ve çocuklardan oluşur.¹

Aile kuran genç erkek ve kızlar arasında nikah sözleşmesinden önce bir nişanlılık dönemi olduğu elimizdeki belgelerden anlaşılmaktadır. O gün nişana (namzet) denilmekteydi.² Nişanlı gençlere ise, "namzetli" denilirdi.³ Erkek tarafının kız tarafına vereceği başlık, nişan (namzet) esnasında belirlenirdi. Kara İbrahim Keçeli aşiretine mensup Selim oğlu Abbas, yine aynı aşirete mensup Ahmet'in Ördek adlı kızı ile evlenmek için Ahmet'e herbiri birer kuruş kıymetinde, altmış altı adet oğlak; herbiri altışar kuruş kıymetinde iki adet inek, bir öküz ve nakit otuz kuruş verdiğini, Ahmet'in kızı Ördek evlenmekten imtina edince, kızın babası Ahmet, kendisine bir öküz, kırksekiz oğlak ve 15 kuruş parayı geri ödediğini belirtmiş, "elinde kalan mal ve paramı geri istiyorum" diye mahkemede dava etmiştir. Ahmet ise, mahkemede durumun böyle olmadığını, "kızımı Abbas ile namzed ettiğimde başlık parası adı altında Abbas'tan sadece herbiri onbeş para kıymetinde altmış adet oğlak, herbiri üçer kuruş kıymetinde iki inek ve bir öküz, herbiri ikişer kuruş kıymetinde iki adet buzağı ve nakit 4 kuruş" aldığını iddia etmiştir. Mahkeme durumun açıklığa kavuşması için davayı iler bir tarihe ertelemiştir.⁴

Toplumun temel yapı taşını oluşturan aile İslâm hukukuna göre bir nikâh akdi ile kurulabilir. Osmanlı toplumunda da durum böyleydi. Nikâh kadı veya mahalle imamı tarafından kıyılır, daha sonra sicile kaydedilirdi. 21.1.1543 tarihli bir fermanda, kadın ve kızların velileri ve kadının bilgisi olmadan istedikleri kimselerle nikâhlanmalarının toplumda bir takım huzursuzlara yol açtığı.

¹ Aydın, Mehmet Akif, "Aile", DİA., II, 196

² D.Ş.S., s. 61.

³ Korkmaz, a.g.e., s. 56.

⁴ D.Ş.S., s. 61.

vurgulanarak nikâh akitlelerinin sicile kaydedilmesi istenilmiştir.⁵ Kadı huzurundaki nikâh akdi şer'an evlenmelerine mani bir hal bulunmayan gelin ve damat adaylarından her ikisinin de rızaları ve velilerinin de izinleri alındıktan sonra şahitler huzurunda yapılırdı.⁶ Ancak incelediğimiz defterde nikâh akdi hususunda sadece iki belge tespit ettik. Bu da bize bu emre pek uyulmadığını göstermektedir. Nikâh akitleleri için mahkemede ayrı bir defter de tutulmuş olabilir.

Diyarbakır'a bağlı Pîr Hasan köyünde oturan Hayri'nin kızı İsmihan ile Arslan'ın oğlu Mustafa'nın nikâh akitleleri, mahkemedeki erkek şahidin huzurunda kıyılmıştır. Erkek tarafı evlenme sırasında kız tarafına değil, bizzat evlenecek kıza "mehir" adıyla belli miktarda para verirdi. İncelediğimiz belgeden anlaşıldığına göre, erkek tarafı kadına "mehr-i müeccel" adı altında bir miktar para vermiştir. Fakat bu miktarın ne kadar olduğu zikredilmemiştir. Mahkemede evlenen çiftlere babaları vekil olmuştur.⁷

Erkek kadına mehir adıyla para yerine mal da verirdi. Bir boşanma kaydından anlaşıldığına göre, erkek zimmetinde olan 20 kuruş mehr-i müeccel yerine boşandığı kadına bir kazan, bir leğen, iki sahan, iki büyük bakır sahan, bir eski kilim vermiştir.⁸

İncelediğimiz sicil kayıtlarında 20 ile 80 kuruş arasında değişen mehr-i müeccel miktarlarına rastlanmıştır.

İslâm'da aile, esas itibariyle tek evlilik üzerine kurulmuştur. Fakat belirli şartlarda, erkeğin dörde kadar evlenmesine izin verilmiştir. Birden fazla evliliğin bir emir değil, belirli durumlarda başvurulacak bir ruhsat olduğunu bilmeliyiz.⁹ İncelediğimiz defterde, sadece bir belgede, Suluki mahallesinde oturan Çermikli Ahmet'in Ümmihan ve Hani adında iki hanımı olduğunu tespit ettik¹⁰, ki bu Diyarbakır'da çok kadınla evliliğin pek yaygın olmadığını göstermektedir.

⁵ Kepecioğlu, Kamil, Bursa Kütüğü (Yazma Nüsha), III, 453.

⁶ D.Ş.S., s. 71.

⁷ D.Ş.S., s. 71.

⁸ D.Ş.S., s. 71.

⁹ Aydın, Mehmet Akif, a.g.md., II, 199-200.

¹⁰ D.Ş.S., s.58.

Gayr-i müslimler de nikâh akitlerini sicile kaydettiriyorlardı. İsimlerini okuyamadığımız iki gayr-i müslim, erkek ve kız, vekillerinin izniyle nikâh akitlerini sicile kaydettirmiştir.¹¹

Nikâh akitlerinin tamamında müslümanların birbiriyle, gayr-i müslimlerin de yine gayr-i müslimlerle evlendikleri görülüyor. İslâm dinine göre her ne kadar bir müslüman erkek gayr-i müslim bir kadın ile evlenebiliyorsa da, erkeğin kendisi ile evlenecek gayr-i müslim kadının müslüman olmasını tercih ettiğini anlıyoruz. Şark-ı Amid nahiyesi sınırları içinde olan Zoğzunc (zimmî) adlı köyde oturan Mehmet oğlu Mustafa mahkemeye baş vurarak, Havva adlı nasrani kadının kelime-i şehadet getirip "müslüman oldum" demesine rağmen batıl olan itikadını sürdürdüğünü iddia etmiştir. Adı geçen Havva ise, cevabında durumun böyle olmadığını beyanla, "Mustafa benimle evlenmek istiyor, bundan dolayı müslüman olmam için evimin kapısına gelip kılıç ve kalkan ile üzerime hücum etmiştir. Kendisi bana iftira ediyor." demiştir. Mahkeme de şahit olarak bulunan Mustafa ve Abdi, Havva'nın ifadesini doğrulamıştır.¹²

İslâm dini belirli şartlar dahilinde aile bütünlüğünün bozulmasına müsaade etmişse de, bu izin ile birlikte boşanma yine de hoş görülmemiştir. Bir hadis-i şerifte "Allah'ın helâl kıldıklarının en kötüsü boşanmadır."¹³ buyrulmuştur. Bununla birlikte, bir arada bulunmaları imkansız eşlere boşanma ruhsatı verilmiştir.

Elimizdeki belgelerden anlaşıldığına göre en fazla karı-kocanın mizaç yönünden uyuşmamaları boşanma sebeplerinin başında gelmektedir. Mahkemeye boşanma davası için başvuran, Reis oğlu Ebu Bekir, eşi Seyyit Ali kızı Ayşe ile geçinemediğini, bundan dolayı birarada yaşamalarının mümkün olmadığını söylemiş, Ayşe'de bu hususu kabul ettiğini ifade etmiştir. Kocasından boşanan kadın, kocasının zimmetinde mehri varsa onu geri alırdı. Çünkü evlenme sırasında mehir kadının akrabasına değil bizzat kadına verilir. Söz konusu Ayşe'nin kocasının zimmetinde kalan 40 kuruş mehr-i müeccelini, boşandıktan sonra, zevcinden geri aldığını görüyoruz.¹⁴

¹¹ D.Ş.S., s. 3.

¹² D.Ş.S., s. 109.

¹³ Ebu Davud, Talak, 2177.

¹⁴ D.Ş.S., s. 60.

Erkek boşadığı kadına, mehri yanında ayrıca nafaka öderdi. 1135/1722 senesinde Çubukçu Mehmet'in boşadığı hanımı Fatma'ya 40 kuruş mehr-i müeccel karşılığında mal ve iddet nafakası için günlük sekiz akçe ödediğini görüyoruz.¹⁵ Söz konusu tarihten 24 sene sonra yani 1159/1746 senesinde Diyarbakır'da bir kıyye (1282 gram)¹⁶ ekmek iki akçe idi.¹⁷ Adı geçen Fatma'nın 8 akçe ile 5128 gram ekmek alabildiğini görüyoruz. Bugün Bursa'da bir ekmek 320 gram olduğuna göre, 5128 gram ekmek takriben 16 adet ekmek yapmaktadır. Bir ekmek 3000 TL. üzerinden hesaplanırsa, söz konusu Fatma, bugünkü ekmek fiyatıyla günde 54.000 TL. almış olur.

Kadın da boşanmak için mahkemeye başvurabilirdi. Cami-i Nebi mahallesinde oturan Rukiye'nin babası Seyyit Abdullah, mahkemede Molla Ahmet ve Molla Ömer'i de şahit göstererek, kızının kocası Osman Efendi ile geçinemediklerini, Osman Efendi kızını boşarsa, kızının kendisine akdolunan 80 kuruş mehr-i müeccelinden vazgeçeceğini bildirmiş, Osman Efendi de bu şartları kabul ederek karısını boşamıştır.¹⁸

Geçimini sağlayamayan kadınlar iktisadi yönden destekleniyordu. Cami-i Kebir mahallesinde oturan Sitti Hatun mahkemeye başvurup şöyle demiştir: "İki senedir kayıp olan zevcim Ali Çavuş, nafaka, elbise ve zaruri ihtiyaçlarım için para ve zahire bırakmamıştır. Bundan dolayı, nafaka ve elbiseye şiddetle ihtiyacım vardır. Kocam Ali Çavuş'un üzerine yeterli miktarda nafaka taktir edilmesini talep ederim". Kadı ise, Sitti Hatun'un elbise ve diğer zaruri ihtiyaçları için, kayıp zevci üzerine günlük 12 akçe taktir etmiş ve Sitti Hatun'un söz konusu parayı, zevci Ali Çavuş'un dönüşünde ödemek, üzere borç olarak almasına ruhsat verilmiştir.¹⁹

Babası ve annesi vefat eden çocuklar sahipsiz bırakılmaz, çocukların bakımını sağlamak ve mallarını korumak için vasi tayin edilirdi. Mehmet Emin adındaki çocuğun babası Abdurrahman Ağa ve annesi Ayşe vefat edince, amcası Abdullatif Çelebi çocuğa vasi tayin edilmiş, daha sonra Abdullatif Çelebi de vefat edince çocuğun ninesi, bakımını ve mallarını korumayı üstlenmiştir.²⁰

¹⁵ D.Ş.S., s. 71.

¹⁶ Pakalın, a.g.e., II, 104.

¹⁷ D.Ş.S., s. 104.

¹⁸ D.Ş.S., s. 71.

¹⁹ D.Ş.S., s. 66

²⁰ D.Ş.S., s.92

Anne ve babaları vefat eden çocukların beslenme ve bakımlarını üstlenen kişiler, gerektiğinde mahkeme kararı ile vazgeçebilirlerdi. Mustafa kızı Emine'nin varisi olan Halil Çelebi, mahkemeye başvurarak iki şahit huzurunda maddi durumunun yerinde olmadığından dolayı, varisi olduğu Emine'nin beslenme ve bakımını gerektiği gibi, yerine getiremediğini ifade etmiştir. Mahkeme, Emine'nin bakım ve beslenme görevini amcası Abdurrezzak'a tevdi etmiştir.²¹

Yetim kalan gayr-i müslimlerin çocukları için de vasi tayin edilirdi. Perakende Mehmet Paşa mahallesinde oturan Martros (?) ölünce oğlu Sefer'in malını koruma ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak için , bir varisin gerekli olduğu mahkemeye bildirilmiş, mahkeme Sefer'in kardeşini Sefer'e vasi tayin etmiştir.²²

Aile reisi olan baba, vefat ettiği zaman babadan kalan miras, çocukları arasında taksim edilir ve ilerde bir kargaşaya meydan vermemek için sicile kaydedilir.²³

Vefat eden şahsın çocukları yoksa kendisinden kalan mal, şer'an kendisine en yakın şahıslara intikal ederdi.²⁴

Gayr-i müslimler de miras taksimi için mahkemeye başvurabilirlerdi. Agop adındaki nasrani ölünce, kendisinden kalan 1150 kuruş para çocukları ve hanımı arasında taksim edilmiştir.²⁵

2- Asayiş

Bilindiği gibi Diyarbakır, halkı kendi isteği ile 1515 tarihinde Osmanlı Devletine katılmıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve halkın can ve mal güvenliğini yok eden levent ve kapısız zümrelerinin yağma, talan ve zulümleri XVIII. asırda da devam etmiştir.²⁶

²¹ D.Ş.S., s. 147.

²² D.Ş.S., s. 67.

²³ D.Ş.S., s. 152-153.

²⁴ D.Ş.S., s. 131-132.

²⁵ D.Ş.S., s. 162

²⁶ Çadircı, Musa, Tanzimat'ın İlanı Sırasında "Anadolu'da Güvenlik", TAD (Tarih Araştırmaları Dergisi), sy. 24, XIII, 46.

1755 yılında, Diyarbakır valisi Çeteci Abdullah Paşa,²⁷ Erzurum valiliğine tayin edilmişti. Paşa, Erzurum Eyaleti çevresinde kapısız ve levent eşkiyasına barınma imkanı vermedi. Bunun üzerine bir kısım eşkiya Diyarbakır Eyaletine geçti. İşte bu sebeple şakilerin tenkileri için Diyarbakır valisine hüküm yazıldığını biliyoruz.²⁸

Eşkiya, özellikle başıboş lewendat eşkiyası, kış aylarında barınacak yer ve yiyecek temin edemedikleri için kolay kolay yağma, talan, yol kesme gibi hareketlerde bulunamıyordu. Fakat baharda ağaçlar yapraklanınca, kolay barınacak yer ve yiyecek temin ettiklerinden anarşi olayları bu aylarda daha fazla meydana gelirdi. 1160/1747 tarihinde Diyarbakır valisi Mehmet Paşa'ya, Basra ve Bağdat valisi Ahmet Paşa'ya, Musul valisi Selim Paşa'ya, Şehrizur beylerbeyi Ömer Paşa'ya ve eyaletlerin kadılarına hitaben gönderilen fermanla, eşkiyanın bu sene bahar aylarında diğer senelere nazaran daha fazla karışıklıklara sebebiyet vereceğinin anlaşıldığına dikkat çekilmiştir.²⁹

Diyarbakır ve çevresinde eşkiya zulümleri dışında valielerin zorbalıkları, cinayet, gasp, yaralama, hırsızlık, emanete hiyanet, haksız yere mal ve mülk zaptı, zina, zimmet, yol kesme gibi olaylar vuku bulmuştur. Tabii ki, incelediğimiz dönemde çıkan olaylar sadece bu kadar değildir. Biz burada sadece defterimizde kaydedilmiş olayları zikredeceğiz. Cinayet, yaralama, hırsızlık, zorbalık gibi olaylar köylere nazaran şehirlerde daha az meydana gelmiştir. Mesela, 1746-1747 tarihlerinde Diyarbakır şehir merkezinde sadece 3 cinayet işlenmişken, köylerde 6 cinayet, 3 yaralama, bir hırsızlık, bir zorbalık olayının meydana geldiği görülmektedir.³⁰ Buna karşılık 1727 tarihinde şehirde meydana gelen boşanma, veraset, alacak, nafaka davaları köylere nazaran daha fazladır. Mesela, sicil kayıtlarına göre aynı dönemde, şehirde 3 boşanma, 4 veraset, 6 alacak, bir nafaka davası meydana gelmişken, köylerde ise, bu olayların hiç birisinin vuku bulmadığı görülmektedir.³¹ Tahminimize göre, köyde meydana gelen bu gibi olaylar mahkemeye intikal etmemiştir.

²⁷ Çeteci Abdullah Paşa: 1720 yılı sonlarında lewend paşası oldu. Çok yiğit, isabetli görüşlere sahip olduğu ve çete savaşlarında çok şöhret kazandığından çeteci lakabını almıştır. Çeşitli eyaletlerde valilik yaptığı gibi 1740, 1744, 1750, 1759 tarihlerinde beş kez Diyarbakır valiliğine atanmıştır. Bkz. Beysanoğlu, a.g.e., II, 679.

²⁸ Cezar, Mustafa, Osmanlı Tarihinde Leventler, s. 240.

²⁹ D.Ş.S., s. 198.

³⁰ Bkz. Tablo VII.

³¹ Bkz. Tablo VIII.

Dikkatimizi çeken diğer bir husus ise, şehirde hiçbir hırsızlık vakası meydana gelmezken veraset anlaşmazlıkları ile ilgili 22 davanın vuku bulmasıdır. Köylerde ise sadece bir hırsızlık olayı meydana gelmiştir. Bu hırsızlık olayını bir müslim ve iki gayr-ı müslim beraber yapmıştır.³²

Yukarıda zikrettiğimiz olayların bir kısmı çok ehemmiyetsiz sebeplerden vuku bulmuştur. Mesela, Abdi ve oğlu Hıdır ile Resul arasında, üzümle ilgili bir kavga çıkmış, Abdi, bel ile oğlu Hıdır, kılıç ile Resul'ü yaralamışlardır. Bir müddet sonra Resul vefat etmiştir. Öldürülen kişilere diyet verilirdi. Kayıtlarımız bu dönemde Diyarbakır'da 72 kuruş ile 600 kuruş arasında diyet ödendiğini gösteriyor. Mesela, Ahmet oğlu Halil'i öldüren Molla Hüseyin diyet parası olarak 72 kuruş,³³ Diyarbakır Eyaletine bağlı Harput kazasının Berice köyünde Veli kızı Ayşe'yi öldüren kişi, Ayşe'nin vasileri olan annesi, zevci ve oğulları Emin, Mehmet ve Ömer'e diyet olarak 600 kuruş ödediği bilinmektedir.³⁴ Yaralanan şahsın ise yarası mahkemenin belirleyeceği bilirkişi tarafından kontrol edilirdi.³⁵

Elimizdeki veriler, bu devirde, Devletin, bölgede meydana gelen, huzur bozucu olayların üzerine titizlikle gittiğini gösteriyor. Vali ve kadılara gönderilen fermanları, devletin konuya yaklaşımını ve alınması istenen tedbirleri göstermesi bakımından önemli buluyoruz. 1160/11747 tarihli fermana göre tedbirleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1- Eşkiyalığa karşı meşveret esastır. Diyarbakır valileri komşu eyaletlerin (Bağdat, Basra, Musul, Şehrizur) valileri ile birlikte meşveret ederek "re'y-i rezin" yani doğru olan fikir üzere hareket etmeleri, hükkam, zabıt ve ayanların da eşkiyayı yakalamaları hususunda bilhassa eşkiyanın fazla olduğu bölgelerde diğer semt ve mahallelerin hükkam ve zabıtları ile haberleşip, birlikte hareket ederek eşkiyanın üzerine gitmeleri,

2- Eşkiya ve masum halkın birbirinden ayırt edilip, suçsuz halka eziyet ve sıkıntının verilmesinden sakınılması,³⁶

³² D.Ş.S., s. 128.

³³ D.Ş.S., s. 118.

³⁴ D.Ş.S., s. 112.

³⁵ D.Ş.S., s.59.

³⁶ D.Ş.S., s. 198-199.

3- Eşkiya ile yapılacak mücadelede ve eşkiyanın yakalanmasında ihmali görülen vali, hükkam, zabıt, ayana, malikâne sahiplerine de gereken cezalar veriliyordu. Eşkiyaya müsamaha ve ihmalkârlık gösteren valiler vazifelerinden alınıp, ibret-i alem için kendilerine gereken cezaların verileceği, hükkam, zabıt ve ayanlar eşkiyaya karşı müsamaha gösterirlerse, bunların vazifeden alınıp, başkalarına ibret olsun diye idam edilmeleri,

4- Malikâne sahipleri eşkiyaya karşı müsamaha ederler ise, malikânelerinin ellerinden alınıp kendilerine gereken cezaların verilmesi,

5- Eşkiyanın yakalanmasında halktan ihmali görülenlere dahi gereken cezaların verilmesi ve sürgün cezasına çarptırılması, ferman-ı şerifte belirtilmiştir.

Eşkiya ile etkin bir mücadele için gerektiğinde başka bölgelerden de Diyarbakır'a asker sevk edilmekteydi. 1159/1746 tarihinde binbaşı İsmail Ağa komutasında, Halep'ten Diyarbakır'a 1000 süvari asker gönderilmiştir.³⁷ Bu askerlerin Halep vilayetinden Diyarbakır'a niçin gönderildiği hususunda incelediğimiz belgede herhangi bir malumat yoksa da, tahminimize göre bu askerlerin Diyarbakır'a gönderilmesinin sebebi eşkiyaya karşı daha fazla etkin bir mücadelede bulunmaktır.

Başıboş levendat eşkiyasının cezaları şer'î kanunlara göre verilirdi. Söz konusu fermana, aşair, kabail ve yerli halkın içinde birden ikiden ve daha fazla eşkiyanın, zuhuruna aman verilmemesi, bunların hemen yakalanıp, şer'an müstehak oldukları cezalara çarptırılması gerektiği bildirilmiştir.³⁸

Gayr-i müslimler de aralarında çözemedikleri davaları için mahkemeye baş vururlardı. Mesela, Garb-ı Kastal mahallesinde oturan İbrahim oğlu Etem adlı gayr-ı müslim mahkemede Kirkor'un bundan onüç sene önce vefat eden Yusuf'a 100 kuruş borcu olduğundan, Hacı Yusuf Kirkor'u hapsedmiş, "Ben de Kirkor'a Hacı Yusuf'un borcunu ödemek için 100 kuruş borç verdim. Kirkor şimdi borcunu inkar etmektedir." diye mahkemeye başvurmuştur.³⁹

³⁷ D.Ş.S., s. 112.

³⁸ D.Ş.S., s. 198-199.

³⁹ D.Ş.S., s. 68.

TABLO VII

1159-1160/1746-1747 YILLARINA AİT ŞER'İYYE SİCİLİNE GÖRE DİYARBAKIR'DA
ASAYİŞ DURUMU

OLAYLARIN NİTELİKLERİ	ADEDİ	
	ŞEHİRDE	KÖYDE
Cinayet	3	6
Yaralama	-	3
Hırsızlık	-	1
Zorbalık	-	1
Haksız yere mal ve mülk zaptı	4	4
Veraset anlaşmazlıkları	9	-
Vakıf davaları	3	-
Yalan söyleme ve hile	1	1
Haksız yere para cezası ödetme	1	-
Nafaka davası	2	-
Başlık davası	-	1

TABLO VIII

1135/1722 YILINA AİT ŞER'İYYE SİCİLİNE GÖRE DİYARBAKIR'DA ASAYİŞ

OLAYLARIN NİTELİKLERİ	ADEDİ	
	ŞEHİRDE	KÖYDE
Cinayet	-	1
Yaralama	1	-
Haksız yere mal mülk edinme	1	2
Zorbalık	-	1
Alacak davası	6	-
Veraset	4	-
Boşanma	3	-
Nafaka	1	-

B- VAKIFLAR VE GÖREVLİLERİ

1- Vakıf

Osmanlının diğer şehirlerinde olduğu gibi, incelediğimiz defterden de anlaşıldığı gibi bilhassa, her mescit, cami, kilise, medresenin bağlı olduğu bir vakıf kurumu olduğu bilinmektedir. Defterimizde geçen vakıf isimleri bir tablo halinde çıkarılmıştır.⁴⁰ Diyarbakır'da mevcut olan vakıflarla ilgili defterimizde 53 adet belge tespit ettik.

Vakfedilen mallar ve vâkıf şartları vakfiyede belirtilirdi. Vakfiyelerde, Allah'a hamd ve senadan sonra vakfın ecr ve sevabı hakkında varit olan ayetler ve hadisler yazılır, sonra vakf olunan mallar zikredilir. Vakfedilen malların akar (ev, dükkan, tarla, vs. gibi gelir getiren mülk) olması şarttır. Kadı el-Hac Ali Cami mahallesinde oturan Şahin kızı Nimet Hanım, Mardin Kapı dışında Esfel mevkiinde, 5 parça tarla, bir yoncalık, Köprü Yolu mevkiinde, bir tarla, toplam yedi parça tarlalarını vakf-ı sahih-i müebbed ile vakfetmiştir.⁴¹

Aynı belgede, vakf edilen mallardan kimlerin, nasıl tasarruf edeceklerinin de yazılı olduğunu görüyoruz. Nimet Hanım, kendisi hayatta olduğu müddetçe vakf ettiği malların kendi tasarrufunda olması, kendisinin vefatı halinde, kızı Züleyha'nın müteveli olması, kızı Züleyha'nın vefatından sonra da, büyük oğlu Abdülbaki Paşa'nın müteveli olması, Abdülbaki'nin vefatından sonra ilk önce erkek çocuklarından en büyük olanının müteveli olması, ondan sonra kız çocuklarının müteveli olması, elde edilen ürününden de çocuklarından kadın ve erkeklerin aynı şekilde vakfiyet üzere tasarruf etmeleri, sulbünün ınkiraz (kesilme)ından sonra, ürününün Medine-i Münevvere fukarasına vakfiyet üzere verilmesi şartlarıyla tarlalarını vakfetmiştir. Bu şartlarla vakf ettiği mallarını vakıf mütevellisi olan kızı Züleyha'ya teslim etmiştir. Yine aynı belgede hakimın vakfın sıhhat ve durumuna dair hükmü mevcuttur.⁴²

⁴⁰ Bkz. Tablo IX.

⁴¹ D.Ş.S., s. 83.

⁴² D.Ş.S., s. 83-84.

Bir başka belgede ise, Hısn-ı Keyflizade el-Hac Mustafa Ağa, İmadiye mahallesinde olan iki evini, yine aynı mahallede, Merhum Murtaza Paşa Çeşmesine bitişik bir şerikhane, şerikhanenin üstünde üç oda, mutfak ve avludan müteşekkil ev ve ayrıca aynı mahallede başka bir ev, Derviş Hasan mahallesinde bir cullah ve bir habbaz dükkanı, bir çilingir dükkanı, Hacı Osman mahallesinde bir ev, Çilingirler Sûku'nda helvacı ve çilingir dükkânını vakfeylemiş; neslinden gelenlerin mutasarrıf olmaları, neslinin kesilmesi halinde Haremeyn-i Şerifeyn'in fukarasına vakf olup, vakf-ı şerife mütevellî olanlar zabtı olup, hasıl olan gelirin de harap olan ev ve dükkânların tamir edilmeleri, geri kalan gelirin Haremeyn-i Şerifeyn'in fukaralarına gönderilmeleri diye şart koşmuştur.⁴³

Vakfın şartı kanun koyucunun hükmü gibi kesindir, kimse tarafından değiştirilemez. Şeyh Matar Camii mahallesinde oturan, Hasan kızı Hümevra ve Hasan kızı Ayşe, "Bizler el-Hac Fazlî vakfına evladiyet ve meşruiyet üzere mutasarrıfız. Söz konusu vakfın gelirinden hissemize düşeni el-Hac Sunullah ve el-Hac Kemaleddin Çelebi'den istediğimizde, bu şahıslar vermekten imtina etmişlerdir." deyip mahkemeye dava etmişlerdir. Vakıf şartı olarak, vakıf gelirinin erkek evladın erkek çocuklarına verileceğinden, Hümevra ve Ayşe erkek evladın kız çocukları olduklarından mahkeme bunların isteklerini reddetmiştir.⁴⁴

Gayr-i müslimlerin de kendi mabedlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için vakıf kurdukları bilinmektedir. Gayr-i müslimlerin vakfettikleri mallarla ilgili vakfiyeler şer'iyye sicillerine kaydedilirdi. Hoca İskender mahallesinde oturan Nasrani Abraham kızı Hanım evini Meryem Ana Kilisesine vakfetmiştir. Müslüman vakıflarda olduğu gibi, vakfiyeye vakfedilen malların nereye harcanağı, kurulan müessesenin nasıl idare edileceği yazılırdı. Hanım, vakf ettiği evin gelirinin bir kısmı ile evin tamir edilmesini, geriye kalan gelirin Meryem Ana Kilisesinin çorbahanesinde çalışanlara sarf edilmesini istemiştir.⁴⁵ Gayr-i müslim vakıflarda da vakf edilen malların akar (ev, dükkân, tarla, vs. gibi gelir getiren mülk) olması şarttır. Rumi oğlu Tomcan'ın çardak altı kiler, başka bir çardak altı mutfak, tuvalet, kapıarası, su kuyusu, su yolundan müştamil evini Meryem Ana Kilisesine vakfettiğini biliyoruz.⁴⁶

⁴³ D.Ş.S., s. 79-80.

⁴⁴ D.Ş.S., s. 83.

⁴⁵ D.Ş.S., s. 145.

⁴⁶ D.Ş.S., s. 146.

Bütün İslâm âleminde asırlarca insanlığa, bir çok hayrî sosyal ve benzeri birçok hizmetler veren vakıf müessesinin dînî ve hukukî bir müessese olduğunu görüyoruz. Daha ziyade toplumda ahlak, fazilet, sevgi, merhamet ve yardımlaşma duygularını aşıl原因an bu tarihi müesese, bilhassa Osmanlı İmparatorluğunun bazı dönemlerinde gayr-i menkul malların büyük bir kısmını teşkil etmiş, sağladığı gelir ile de cemiyetin sosyal, iktisadî ve kültürel hayatına geniş biçimde katkıda bulunmuştur.⁴⁷

2. Vakıf Görevlileri

İslamiyette vakfedilen şeylerin fazlalaşmasıyla, bunların iyi bir şekilde idare edilebilmesi için vakfın idaresi nazıra verilmiştir. İlk defa kendi vakfına nezaret eden zat Hz. Ömer (R.A)'dır. Osmanlılar zamanında vakıfların hizmet sahaları daha da gelişmiştir. Orhan Gazi ilk olarak Bursa'da yaptırdığı Orhan Gazi'nin cami ve zaviye evkafının nezaretini Sinan Paşa'ya verdiğini biliyoruz.⁴⁸

İncelediğimiz defterden tespit ettiğimiz vakıf görevlileri şunlardır: Nazır, mütevellî, mutasarrıf, katip, cabi, nakib-i nan. Şüphesiz, vakıf görevlileri sadece bunlardan ibaret değildir. Biz sadece defterimizde geçen vakıf görevlileri hakkında bilgi vereceğiz. Bütün vakıf görevlileri berat-ı şerifle atanırlar ve yevmiyelerini görev yaptıkları vakıftan alırlardı.⁴⁹

Mütevelliyi teftiş ve vakıf işlerini kontrol eden nazırın⁵⁰ aldığı beratta, gündelik kaç lira alacağı yazılırdı. Mesela, Molla Ömer Mescidi vakfının nazırın Abdalbaki vefat ettikten sonra Diyarbakır naibi Mevlana Mehmet Aziz, durumu Divan-ı Hümayun'a arz etmiş, bunun üzerine gündelik iki akçe ücret ile bu vazifeyi yerine getirmek için, Mehmet Emin Halife'ye berat tevcih edilmiştir.⁵¹

⁴⁷ Ömer Hilmi Efendi, İthafü'l-Ahlafl fi Ahkami'l-Evkaf, s. 7.

⁴⁸ Pakalın, a.g.e., III, 579.

⁴⁹ D.Ş.S., s. 47,49,190.

⁵⁰ Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", Vakıflar Dergisi, . XVII,, 59.

⁵¹ D.Ş.S., s. 190.

Mütevelli tayinlerinde vakıf nazırının arzı şarttı. Bu arza göre⁵² verilen beratta mütevelinin yevmiyesi ve hangi vakıfta görev yapacağı da yazılıydı. Mütevelli bazen birden fazla vakıfta vazife yapardı. Cami-i Kebir'e bağlı Ayşe Hatun vakfında gündelik bir akçe ücretle mütevelli olan Abdullah Efendi, aynı zamanda Cami-i Kebir'e bağlı Ma'ruf ve Osman Efendi vakıflarının da mütevellisi idi. Abdullah Efendi vefat edince, bu vakıflara Hüseyin Halife berat-ı şerif alarak mütevelli olmuştur.⁵³

Mutasarrıfa da verilen beratta gündelik ne kadar ücret alacağı yazılırdı. Hüsrev Paşa Camii Vakfının mutasarrıfı olan Seyyit Ahmet, gündelik 25 akçe ücret alırdı. Mutasarrıfların ücretleri gerektiğinde berat-ı şerif ile artırılırdı. Gündelik 25 akçe ücretle mutasarrıf olan Seyyit Ahmet, kendi isteğiyle gündelik alacağı berat-ı şerif ile, on akçe artırılıp 35 akçeye çıkartılmıştı.⁵⁴

Vakıf katibi ise evkaf nazırının divan-ı Hümayun'a arzı ile atanırdı. Katip kendi isteğiyle bu görevden ayrılabilirdi. Mesela, Haremeyn-i Şerifeyn nazırı, taht-ı nezaretinde olan Fatih Mehmet Paşa Vakfında gündelik dört akçe ücretle katip ve müşahede katibi olan Seyyid Mustafa'nın kendi isteğiyle vazifesinden ferağat ettiğini, yerine Seyyid Ramazan'ın tayin edilmesini divan-ı hümayuna arzemiştir. Bunun üzerine Seyyit Ramazan, gündelik dört akçe ücretle katib ve müşahede katibi olarak göreve başlamıştır.⁵⁵

Vakıf gelirlerini toplamakla görevli olan cabiler,⁵⁶ bu görevin dışında vakfın birçok görevlerini de yerine getirirlerdi. Mihri Mehmet Mescidinde cabi olan Mehmet Emin Halife, aynı vakıfta ferraş, çırağdar, bahçıvan, Mihri Mehmet Mescidi avlusunda bulunan hücrede, muallim-i sıbyan, Dabağhane Cami Vakfı'nın da nazırı olarak görev yapıyordu.⁵⁷

Vakfın ekmek işlerinden sorumlu olan nakib-i nan da vakıf nazırının Divan-ı Hümayun'a arzı ile tayin edilirdi. Haremeyn-i Şerifeyn evkaf nazırı olan Hacı Beşir Ağa, taht-ı nezaretindeki Fatih Mehmet Paşa Vakfı'nda nakib-i nan olan Mehmet Emin vefat edince yerine gündelik iki akçe

⁵² Özkaya, a.g.e., s. 233.

⁵³ D.Ş.S., s. 49.

⁵⁴ D.Ş.S., s. 44.

⁵⁵ D.Ş.S., s. 47.

⁵⁶ Yediyıldız, a.g.m., s. 56.

⁵⁷ D.Ş.S., s. 190.

TABLO IX

135/313 Nolu şer'îye siciline göre 1722-1799 yıllarında DİYARBAKIR'da kurulan

vakıflar:

Ali b. Reşit Vakfı

Osman Efendi Vakfı

Ali Paşa Camii Vakfı

Taceddin Vakfı

Ayşe Hatun Vakfı

Debbağhane Vakfı

Behram Paşa Vakfı

Cami-i Kebir Vakfı

Cevri Hatun Vakfı

Defterdar Camii Vakfı

Fatih Mehmet Paşa Vakfı

Gazi Ali Paşa Vakfı

Gül Mescidi Vakfı

Hacı Fazlı Vakfı

Hacı Mehmet Vakfı

Hanım Hatun Vakfı

Harameyn-i Şerifeyn Vakfı

Huri Hatun Vakfı

Hüsrev Paşa Camii Vakfı

İbrahim Bey Tekkesi Vakfı

Kastal Mescidi Vakfı

Kavvas Kebir Mescidi Vakfı

Kurşunlu Camii Vakfı

Mahzen Vakfı

Ma'ruf Efendi Vakfı

Meryem Ana Kilisesi Vakfı

Mehmet Paşa Vakfı

Melek Ahmet Paşa Vakfı

Mesudiye Medresesi Vakfı

Mihri Mehmet Vakfı

Molla Ömer Mescidi Vakfı

ücretle Abdulvehhab'ın nakib-i nan olaak atanması için Divan-ı Hümayun'a arz gönderilmiş, Abdulvehhab'a 22 Rebiulevvel 1145/1732 tarihinde bu göreve atanmıştır.⁵⁸

İncelediğimiz dönemde Diyarbakır'da vakıf görevlilerinin atanması hususunda yolsuzluklar olmuştur. Kastal Mescid-i Şerif Vakfı'nda, gündelik iki akçe ücretle katip olan Halil vefat edince, berat-ı şerif Halil oğlu Ahmed'e verilmeyip yabancından İbrahim adlı şahsa tevcih edilmiştir. Daha sonra berat-ı şerif İbrahim'den alınıp, Halil oğlu Ahmed'e verilmiştir.⁵⁹

C- EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Diyarbakır şehrindeki eğitim ve öğretimle ilgili ilk bilgilerimiz Roma ve Bizans dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönemdeki eğitim kurumları, din kurumları ile iç içedir. Bu eğitim kurumlarının başında manastır ve kiliseler gelmektedir. Diyarbakır ve çevresinde toplam dört manastır ve oniki kilise mevcuttu. Bu kiliselerin en meşhurları, Mar, Kozma ve Meryem Ana kiliseleridir.⁶⁰

İslam aleminde ilk olarak camilerde başlayan eğitim-öğretim faaliyetleri, medreseler kurulduktan sonra cami dışında devam etmiştir.⁶¹ Emeviler devrinde çocuklar için müstakil okullar açılmıştır. Abbasiler döneminde ise yetişkinler için de cami dışında müstakil eğitim müesseselerinin açıldığını biliyoruz. Medreselerin devlet eliyle kurulması, tahsilin ücretsiz olması Selçuklular zamanında başlamıştır.⁶²

Defterimizde, eğitim kurumu olarak cami ve mescitlerin dışında, Mes'udiye Medresesi, Ali Paşa Medresesi, Ulucami'nin ders odaları, Muallimhane, Mihri Mehmet Mescidi ders odası ile ilgili belgeler bulunmaktadır. Şüphesiz Diyarbakır'ın eğitim kurumları sadece bunlardan ibaret değildir.

⁵⁸ D.Ş.S., s. 47.

⁵⁹ D.Ş.S., s. 47.

⁶⁰ Arslan, Rıfki, Diyarbakır ve Çevresinde Şehirleşme Hareketleri, s. 62.

⁶¹ Baltacı, Cahit, XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri, s. 4.

⁶² Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 257.

Evliya Çelebi'nin zikrettiği, onbeş adet camiiin tamamında birer müderris, ikişer de medresenin olduğu bilinmektedir. Bu medreselerin meşhurları şunlardır:

- 1- Cami-i Kebir'de Mercaniye ve Şafii medreseleri,
- 2- Mardin Kapısı'nda İpəriye Medresesi, (Burada beyan ilmi verildi)
- 3- Nebi Cami Medresesi,
- 4- Hüsreviye Medresesi, (Burada kelam ilmi okutulurdu)
- 5- Soralizade Medresesi, (Burada fıkıh ilmi okutulurdu)
- 6- Şeyh Rumi Medresesi, (Büyük medresedir. Buranın öğrencileri tasavvuf ve tevhid öğrenimi yapardı.)
- 7- Tefsir Medresesi, (Burada tefsir ilminden Cerirî, Taberî, İbn Mes'ud, Ebu Leys, Bağavî, Feyzullah Hindi ve Ebu's-Suud tefsirleri okutulurdu.)

Camilerin her birinde hıfz ilmini gösteren Şeyhu'l-Kurrâ'lar vardı. Her camide bir hadis öğretmeni bulunurdu. Aynı zamanda her camide ayrıca bir de mekteb olduğunu biliyoruz.⁶³

Diyarbakır'da İslâm devrine ait bildiğimiz en eski eğitim kurumu 1198-1223 yılları arasında Artuklular döneminde yapılan Mes'udiye medresesidir.⁶⁴ Hala ayakta olan bu medrese, dört sünni mezhep için tesis edilmiş ve Osmanlı devrinde önemli bir medrese olarak kullanılmıştır. Birçok devirde tamir edilmiş ve eklemeler yapılmıştır.⁶⁵

İncelediğimiz defterde sadece eğitim ve öğretim görevini üstlenen müderris, muîd, muallim-i sıbyan, ders-i amm⁶⁶ hakkında bilgiler mevcuttur. Biz sadece bunlar hakkında bilgi vereceğiz.

Bütün eğitim ve öğretim sınıfında olanların atamaları berat-ı şerif ile yapılmaktaydı.⁶⁷ Müderrislerin berat-ı şerif alabilmeleri için kadının arzı, Şeyhu'l-İslâm'ın işareti gerekmekteydi.

⁶³ Evliya Çelebi, a.g.e., IV, 34-35.

⁶⁴ Altun, Ara, Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, s. 132.

⁶⁵ Baltacı, a.g.e., s. 304.

⁶⁶ Ders-i âm: Camilerde herkese ders vermeye yetkili müderris. Bkz. Ali Seydi, Kamus-i Osmani, I, 448.

⁶⁷ D.Ş.S., s. 35,39,173,197.

Vazifeden azledilen veya kendi isteğiyle vazifeden ayrılan müderrislerin ikinci kez aynı göreve atanabilmeleri için tekrar berat almaları şarttı. Daha önce, Ulucami avlusunda bulunan sekiz adet hücrenin müderrisi olan Seyyid Ömer, belirtilmeyen bir sebeple bu görevden ayrılmış, ikinci kez berat alarak bu göreve yeniden atanmıştı.⁶⁸ Müderrislerin maaşları vakıflar tarafından ödenirdi. Fakat defterimizde müderrislerin ne kadar ücret aldıkları hakkında herhangi bir bilgiye rastlamadık.

Medresede talebeye dersi tekrar eden muîd (müderris muavinleri),⁶⁹ ders-i amm, muallim-i sıbyan da maaşlarını vakıflardan alırlardı. Aldıkları beratta maaşlarının ne kadar olduğu ve hangi vakıftan alacakları da belirtilmekteydi. Mesela, Ali Paşa Medresesi'nde muîd olan Seyyid Ahmet'in alacağı gündelik 10 akçe ücretin, ders-i amm olan Mevlana Şeyh Mehmet'in alacağı gündelik 10 akçe ücretin⁷⁰ ve hangi vakıftan alacağını,⁷¹ Debbağhane Cami-i Şerifi yakınında, Alican Mahallesinde, Azizoğlu Mehmed'in inşa ettiği muallimhanede muallim-i sıbyan olan Seyyid Mahmut'un alacağı gündelik dört akçe ücretin,⁷² bunların beratlarında belirtildiği görülmektedir.

Muallim-i sıbyanların, bu görevin yanında başka vazifeler de ifa ettiklerini görüyoruz. Miri Mehmet Mescidi hücresinde berat-ı şerif ile gündelik iki akçe ücretle muallim-i sıbyan olan Mehmet Emin Halife, adı geçen mescitte bir akçe ücretle çırağdar, beş akçe ücretle bahçıvan, iki akçe ücretle ferraş ve günde iki akçe ücretle bu mescidin vakfının cabisi idi. Ayrıca gündelik iki akçe ücretle Dabağhane Cami-i Şerif Vakfı'nın da nazırı olduğu bilinmektedir.⁷³

Medreselerde "duagû" denilen duacılar da bulunmaktaydı. Görevinden alınan duacı, tekrar aynı vazifeye atanabilirdi. Mesela, Mes'udiye Medresesi'nde duacı olan Kôr Seyyid belirtilmeyen bir sebeple bu görevden alındıktan sonra ikinci kez berat-ı şerif alarak gündelik on akçe ücretle bu vazifeye atanmıştır.⁷⁴

⁶⁸ D.Ş.S., s. 173.

⁶⁹ Ş. Sami, Kamus-i Türki, s. 1378.

⁷⁰ D.Ş.S., s. 39.

⁷¹ D.Ş.S., s. 173.

⁷² D.Ş.S., s. 39.

⁷³ D.Ş.S., s. 190.

⁷⁴ D.Ş.S., s. 207.

D) CAMİ VE GÖREVLİLERİ

I- Cami ve Mescidler

İslâm tarihinde ilk mescidin, Hz. Peygamber (s.a.v)'in Mekke'den Medine'ye hicret ederken Medine yakınında yaptırdığı Kuba Mescidi olduğunu biliyoruz.⁷⁵ Hz. Peygamber (s.a.v) Medine'ye yerleştikten sonra Mescid-i Nebevî'yi inşa etmiştir.⁷⁶ İslâmiyetin yayılmasıyla müslümanlar fethettikleri yerlere de yeni bir cami yaptırıyor veya eski mabedleri kısmen veya tamamen camiye çeviriyorlardı.⁷⁷ Bir ibadet yeri olarak kullanılan cami ve mescitler, aynı zamanda eğitim-öğretim ve kültür merkezi, kaza dairesi, askeri karargah, elçilerin kabul merkezi, çok az da olsa, hapisane olarak da kullanılmıştır.⁷⁸

Osmanlı memleketlerinin en küçük yerleşme birimlerine kadar her yerde cami ve mescit bulunuyordu.⁷⁹ İncelediğimiz defterde toplam, 28 adet cami ve mescit ismi tespit ettik. Şüphesiz Diyarbakır şehrinde bulunan cami ve mescitler bu kadar değildir. Şehirimizi 1655 tarihinde ziyaret eden Evliya Çelebi ise sadece Cami-i Kebir (Ulucami), Peygamber (Nebi), İskender Paşa, Behram Paşa, Kara Hüsrev Paşa, Ali Paşa, İpariye, Hasır, Muallak, Rumiye Şeyhi, Aziz Efendi, Şemsi Efendi, Bıyıklı Mehmet Paşa, Halid b. Velid camilerini ve Balıklı, Zaviye, Sarılı mescitlerini zikretmektedir.⁸⁰

Hüsrev Paşa, Fatih Mehmet Paşa, Hacı Abdurrahman, İbrahim Bey gibi cami ve mescitlerin bir kısmı, Diyarbakır valisi ve ileri gelenlerinin isimlerini taşıdığı gibi, bunlardan bazılarının valiler ve ileri gelenler tarafından yapıldığını biliyoruz. Kastal, Kavvas, Defterdar, Debbağhane gibi bir kısım cami ve mescitler ise mahalleye ad olmaktadır.⁸¹

⁷⁵ İbn Hişam, es-Sirattü'n-Nebeviyye, II, 495.

⁷⁶ İbn Hişam, a.g.e., II, 496.

⁷⁷ Eyice, Semavi, "Mescit", DİA, VII, 48.

⁷⁸ Kazıcı, Ziya, Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi, s. 24.

⁷⁹ Baltacı, a.g.e., s. 57.

⁸⁰ Evliya Çelebi, a.g.e., IV, 31-34.

⁸¹ Bkz. Tablo VII ve X.

Bazı camiler kiliseden camiye dönüştürülmüştür. Rivayetlere göre, Hz. Musa zamanında yapılan Ulu Cami daha önceleri kilise olarak yapılmış, müslümanlar tarafından Diyarbakır şehri fethedildikten sonra camiye çevrilmiştir. Evliya Çelebi aynı zamanda bu camiyi Haleb'deki Ulu Cami, ve Şam'daki Emevi Camisi'ne, Kudüs'teki Mescid-i Aksa Camisi'ne, Mısır'daki Ezher Camisi'ne, İstanbul'daki Ayasofya Camisi'ne benzetmektedir.⁸²

Cami, yanında yer alan mektep, medrese, hamam, han, kütüphane ve diğer müesseseleriyle bir külliye oluşturmaktaydı. 1048/1638 tarihinde Melek Ahmet Paşa, caminin yanında bir han ve bir hamam inşa ettirmiştir.⁸³

Ulucami avlusunda, içinde eğitim ve öğretimin yapıldığı 8 adet hücre (oda) bulunurdu. Burada müderrisler ders verirdi. Ulucami avlusunda bulunan 8 hücrenin müderrisi olmadığı için berat-ı şerif ile Seyyit Ömer müderris olmuştur.⁸⁴ Mihir Mehmet Mescidi avlusunda da muallim-i sıbyanların içinde ders verdiği bir oda vardı.⁸⁵

Bilhassa büyük camilerin kütüphaneleri de mevcuttu. Bu kütüphanelerde hafız-ı kütüpler görev yapardı. Hüsrev Paşa Camiinde bulunan kütüphanenin hafız-ı kütübü vefat edince, yerine oğlu Mahmut Halife berat-ı şerif ile hafız-ı kütüp olmuştur.⁸⁶

Kasım 1992 tarihinde müftülük kayıtlarından tespit ettiğimize göre, bugün Diyarbakır'da bulunan cami ve mescit sayısı 93 tür. Cami-i Kebir, Fatih Paşa, Hüsrev Paşa, Melik Ahmet, Safa, Sinoğlu, Nebi Camii incelediğimiz dönemden kalma tarihi camilerdir. İncelediğimiz dönemde ismi geçen Defterdar, Dabağhane Camii ve Gül Mescidi gibi isimlere müftülük kayıtlarında rastlayamadık. Tahminimize göre bu cami ve mescitlerin bir kısmı tamamen yıkılmış veya günümüzde isimleri değiştirilmiştir.⁸⁷

⁸² Evliya Çelebi, a.g.e., IV, 31-32.

⁸³ Günkut, a.g.e., s. 123.

⁸⁴ D.Ş.S., s. 34.

⁸⁵ D.Ş.S., s. 190.

⁸⁶ D.Ş.S., s. 166.

⁸⁷ Bkz. Tablo X ve XI.

Yapılan binaların çeşitli ihtiyaçları ve görevlilerin ücretleri, hayır sahipleri tarafından kurulan vakıflardan karşılanırdı. Melek Ahmet Paşa Camii'ne hatip ve sermahfil olarak tayin edilen Abdullah Halife'ye verilen beratta gündelik on iki akçe olan ücretini aynı camiiin vakfı olan Melek Ahmet Paşa vakfından *Ölması tenbih* edilmekteydi.⁸⁸ Bazı camilerin bağlı bulunduğu birden fazla vakıf vardı. Ulucami'de cüzhan olan Şeyh Ali'nin gündelik iki akçe alacağı, Ayşe Hatun Vakfından tedarik ediliyordu. Ulucami'de cüzhan olan Ahmet Halife ise gündelik bir akçe ücretini Cami-i Kebir Vakfı'ndan alırdı.⁸⁹ Mescit ve cami görevlileri berat-ı şerif ile tayin olurlardı. Defterdar camiine duacı olarak vazife yapan ama es-Seyyid Abdullatif berat-ı şerif ile bu vazifeye atanmıştır.⁹⁰

2- Cami ve Mescit Görevlileri

İncelediğimiz defterdeki belgelerden anlaşıldığına göre, Diyarbakır cami ve mescitlerinde imam, hatip, müezzin, cüzhan, duagû (dua okuyan), sermahfil, aşirhan, na'than, devirhan, ferraş, loğkeş, bahçıvan, çerağdar, vb. görevliler bulunuyordu. Şüphesiz cami ve mescitlerde görev yapanlar sadece bunlardan ibaret değildir. Biz sadece defterimizde mevcut olanları ele aldık. Elimizdeki belgelerden anlaşıldığına göre cami ve mescit görevlilerinin tamamı berat-ı şerif ile atanır ve ücretlerini vakıflardan temin ederlerdi.

Cami ve mescitlerde görev yapan imamların Daru'l- Kurra mezunu olmaları gerekiyordu.⁹¹ İmam, berat-ı şerif ile bu göreve atanır ve beratta imamın ne kadar ücret alacağı da yazılırdı. Elimizdeki kayıtlara göre imam günde dört ile on akçe arası gündelik alırdı. Kavvas Kebir Mescidi'nin imamı olan Ali vefat edince yerine berat-ı şerifle dört akçe gündelik almak üzere Mahmut Halife atanmıştır.⁹²

Yeni tayin olunan imamların göreve getirilmesinin gerekçeleri arasında kendisinden önceki imamın ölümü veya ferağatı gösterilmektedir. İmamlar çocuklarının kendi yerlerine atanabilmeleri için, ferağat edebilirlerdi. Ali Paşa Camii'nde gündelik on akçe ile imamet vazifesini yerine getiren

⁸⁸ D.Ş.S., s. 207.

⁸⁹ D.Ş.S., s. 45.

⁹⁰ D.Ş.S., s. 46.

⁹¹ Baltacı, a.g.e., s. 57.

⁹² D.Ş.S., s. 196.

es-Seyyid İshak, oğlunun yerine geçmesi için vazifesinden ferağat etmiş, aynı camide gündelik on akçe ücret ile imamlık vazifesini ifa etmek üzere oğlu Mustafa Halife'ye berat verilmiştir.⁹³

İmamlardan bazısının sadece imamlık görevini değil aynı zamanda cami ve mescidin diğer görevlerini de yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Hacı Abdurrahman mescidinde imam olan Abdullah Efendi aynı zamanda cüzhan vazifesini yürütüyordu.⁹⁴

Camilerde hatip olacak kişilerin medrese tahsili görmüş olmaları gerekiyordu.⁹⁵ Hatipler görevleri dışında cami ve mescidin diğer görevlerini de yaparlardı. Melek Ahmet Paşa Camii'nde hatip ve sermahfil olan Abdurrahman Halife vefat ettikten sonra yerine oğlu Abdullah Halife berat-ı şerif ile aynı vazifelere atanmıştır. Aynı caminin vakfından alacağı 12 akçe gündelik ücretin de beratta zikredildiğini görüyoruz.⁹⁶

Diyarbakır'ın köylerindeki camilerde de hatip bulunurdu. Ali Pınar köyü camii'nde beş akçe gündelik ile cami hatibi Ali Halife vefat edince, aynı ücretle hatiplik yapmak üzere Hafız Ömer'e berat tevdi edilmiştir.⁹⁷

Müezzinlerin de imamlar gibi, müezzin olabilmeleri için Daru'l-Kurra mezunu olmaları gerekiyordu.⁹⁸ Diğer cami ve mescit görevlilerinin olduğu gibi, müezzinlerin de uhdelelerinde başka vazifeler vardı. Haremeyn-i Şerife'nin evkaf nazırı olan Hacı Beşir Ağa, Kurşunlu Camii'nde müezzin ve aşırhan olan Ebu Bekir b. Ali'nin vefat ettiğini, yerine Seyyid Ali b. Yusuf'un atanmasını divan-ı hümayuna arz etmiş, Seyyid Ali b. Yusuf berat-ı şerif alarak bu vazifeye atanmış, beratta gündelik 5 akçe olan alacağını da Fatih Mehmet Paşa evkafından alması gerektiği zikredilmiştir.⁹⁹

⁹³ D.Ş.S., s. 196

⁹⁴ D.Ş.S., s. 6.

⁹⁵ Baltacı, a.g.e., s. 57.

⁹⁶ D.Ş.S., s. 165.

⁹⁷ D.Ş.S., s. 198.

⁹⁸ Baltacı, a.g.e., s. 57.

⁹⁹ D.Ş.S., s. 38.

Müezzinler kendi istekleri ile vazifeden ayrıлып müezzinliği çocuklarına tevcih edebiliyorlardı. Cami-i Kebir'de (Ulucami) müezzin olan Ali Halife, kendi isteğiyle vazifesini oğluna bırakmış, berat ile oğlu Adem beş akçe gündelikle bu vazifeye atanmıştır.¹⁰⁰

Cüzhanın da uhdesinde, bu vazifenin dışında başka vazifeler bulunurdu. Gazi Ali Paşa Camii'nde mektep hocası, cüzhan ve sermahfil olan İshak Halife vazifesinden ferağat edince, yerine oğlu Mustafa Halife atanmıştır. Cüzhan'a tevdi edilen beratta gündelik alacağı da yazılıydı. Mustafa Halife'nin her gün cüzhan hizmeti için bir, sermahfil hizmeti için de iki akçe alacağı beratında belirtilmiştir.¹⁰¹

Elimizdeki belgelere göre, cüzhanlar namaz vakitlerinde vazife yaparlardı. Cami-i Kebir'de ikinci namazında cüzhan olan Ali Halife kendi isteğiyle bu vazifeden ayrılınca, yerine Seyyid Arif b. Süleyman'a verilen beratta ücretini Hanım Hatun Vakfı'ndan alması gerektiği de belirtilmiştir.¹⁰²

Camilere cüzhan tayini de berat-ı şerif ile olmaktadır. Fakat bu konuda hilelerin olduğu da görülmektedir. Vefat eden cami görevlisinin oğlu varsa bu görevleri yerine getirebilme yeteneğine sahip ise babasının halefi olurdu. Hüsrev Paşa Camii'nde cüzhan, aşırhan ve Ali b. Reşit Vakfı'nda da kâtip olan Halil vefat edince, aslında söz konusu vazifeleri ifa etmek için oğlu Ahmet'in onun yerine halefi olarak geçmesi gerekirken, yabancılardan, Mehmet, İbrahim ve Seyyit Hacı adlı şahıslar "hilaf-ı inha" birer berat almışlarsa da, bu beratlar geri alınıp, bu vazifeleri yerine getirmek için Halil'in oğlu Ahmet'e berat tevcih edilmiştir.¹⁰³

Vâkıfın şartı gereğince, Cuma veya herhangi muayyen bir gün öğle namazlarından evvel mülk suresi veya başka bir sure-i şerif okuyan görevliye "devirhan" denildiği bilinmektedir.¹⁰⁴ Devirhanlar bu görevin dışında başka görevler de üstlenirdi. Ali Paşa Camii'nde gündelik bir akçe ile berat-ı şerif ile devirhan olan Mustafa Halife, aynı zamanda gündelik iki akçeyle aşırhan vazifesini de yerine getiriyordu.¹⁰⁵

¹⁰⁰ D.Ş.S., s. 51.

¹⁰¹ D.Ş.S., s. 197.

¹⁰² D.Ş.S., s. 51.

¹⁰³ D.Ş.S., s. 46.

¹⁰⁴ Berki, a.g.e., s. 12.

¹⁰⁵ D.Ş.S., s. 197.

Vakfiyelerde, vakfedenler belirli zamanlarda aşr-ı şerif okunmasını şart koşarlardı.¹⁰⁶ Bu vazifeyi yerine getiren aşirhanlar birden fazla vakitte vazife alırlardı. Cami-i Kebir'de sabahları gündelik 2,5 akçe, Cuma gününde gündelik bir akçe, ikindi vaktinde, 2,5 akçe ücret ile aşirhan olan, es-Seyyid Ali Halife kendi isteğiyle bu vazifeden ayrılınca, aynı ücretle yerine berat-ı şerifle Abdullah b. Seyyid atanmıştır.¹⁰⁷

Cami görevliliğine getirilen şahısların maddi durumlarına da bakılırdı. Tercil kazasına bağlı Hasred köyündeki Şafiye Camii'nde duacı olan âma Abdullatif bilmediğimiz bir sebepten dolayı bu görevden alınmış, kendisinin âma olduğu, çocuklarının çok olduğu, maddi durumu yerinde olmadığı için gündelik altı akçe ücretle ikinci kez bu görev kendisine tevcih edilmiştir.¹⁰⁸

Bilindiği gibi na'thanlar bazı selâtin camilerinde ve tekkelerde na't-ı şerif okurlardı.¹⁰⁹ İncelediğimiz defterde sadece Diyarbakır'ın en büyük camii olan Cami-i Kebir'de gündelik üç akçe ücretle na'than olan es-Seyyid Ali kendi isteğiyle bu vazifeden ayrılınca, yerine berat-ı şerifle es-Seyyid Abdalbaki tayin olunmuştur.¹¹⁰

Sermahfile atananlarda bu vazifeden başka uhdelerinde bir çok vazife daha bulunurdu. Gazi Ali Paşa Camii'nde sermahfil olan İshak Halife vefat edince boş kalan yerine berat-ı şerifle oğlu Mustafa atanmış. Mustafa Halife'nin uhdesinde aynı zamanda mektep hocalığı, cüzhanlık vazifeleri vardı.¹¹¹

Cami ve mescitlerin temizlik ve bakım işlerini yerine getiren ferraş, loğkeş, bahçıvan, çerağdarlar da diğer cami ve mescit görevleri gibi berat-ı şerif ile tayin olunur ve ücretlerini vakıflardan temin ederlerdi. Beratlarda bu görevlilerin ne kadar ücret alacakları da belirtilirdi.

¹⁰⁶ Berki, Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler, s. 7.

¹⁰⁷ D.Ş.S., s. 52.

¹⁰⁸ D.Ş.S., s. 208.

¹⁰⁹ Ş.Sami, a.g.e., s. 1464.

¹¹⁰ D.Ş.S., s. 52.

¹¹¹ D.Ş.S., s. 197.

Cami-i Kebir'de kenif ferraş olan es-Seyyid Mehmet aynı zamanda gündelik altı akçe ücretle Cami-i Kebir'in harem ferraşlığını yerine getiriyordu.¹¹²

Üstü toprakla örtülü damların, kışın akmaması için üzerleme yuvarlak ağır bir taş gezdiren loğkeşler,¹¹³ üstü toprakla örtülü camilerde loğkeşlik vazifesini ifa ederlerdi. Cami-i Kebir'de gündelik dört akçe ücretle vazife yapan Abdullah öldükten sonra aynı ücret mukabilinde bu vazifeyi ifa etmek için Şeyh Ali'ye berat-ı şerif tevcih edilmiştir.¹¹⁴

Çerağdar ve bahçıvanlar bu vazifelerin dışında başka görevler de ifa ederlerdi. Mesela, Mihri Mehmet Mescidi'nde gündelik bir akçe ücretle çerağdar olan Mehmet Emin Halife, aynı zamanda bu mescitte gündelik 5 akçe ücretle bahçıvan, gündelik iki akçe ücretle ferraş, Mihri Mehmet Mescidi vakfında gündelik iki akçe ücretle cabi, aynı mescidin avlusunda bulunan hücrede gündelik iki akçe ücretle muallim-i sibyan ve gündelik iki akçe ücretle Debbağhane Cami-i Şerif Vakfı'nın da nazırlık vazifesini yürütüyordu.¹¹⁵

¹¹² D.Ş.S., s. 52.

¹¹³ Ş. Sami, a.g.e., s. 1247.

¹¹⁴ D.Ş.S., s. 190.

¹¹⁵ D.Ş.S., s. 190.

TABLO X

135/313 NOLU ŞER'İYYE SİCİLİNE GÖRE DİYARBAKIR'IN CAMİ VE MESCİTLERİ

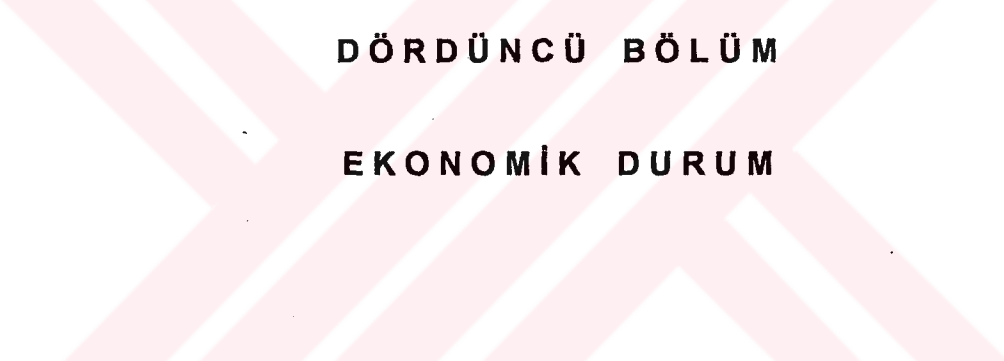
Ali b. Reşit Mescidi
Ali Paşa Camii
Aziz Camii
Behram Paşa Camii
Cami-i Kebir
Cami-i Safa
Debbağhane
Defterdar Camii
Fatih Mehmet Paşa
Gül Mescidi
Hacı Abdurrahman Mescidi
Hüsrev Paşa Camii
İbrahim Bey Mescidi
Kadı Camii
Kastal Camii
Kara Camii
Kavvas Camii
Kurşunlu Camii
Mehmet Paşa Camii
Melek Ahmet Paşa Camii
Mihri Mehmet Paşa Camii
Molla Ömer Mescidi
Mumdi Mescidi
Mürteza Paşa Camii
Nebi Camii
Saf'anlar Mescidi
Sinoğlu Camii (Şemsi Efendi Camii)
Taceddin Mescidi

TABLO XI

GÜNÜMÜZDE DİYARBAKIR'DAKİ CAMİ VE MESCİTLER

1- Abide Camii		47- Kadı Camii	
2- Afganlılar Camii		48- Karşıyaka Camii	
3- Akarçeşme Camii		49- Kaşıkbudak Camii	
4- Alaaddin Camii		50- Kavas-ı Sağır Camii	
5- Alipaşa Camii		51- Kaynartepe Camii	
6- Alıpınar Camii		52- Kozlu Camii	
7- Arapşeyh Camii		53- Kuyumcular Camii	
8- Avşar Camii		54- Köşkler Camii	
9- Aynalıminare Camii		55- M. Akif Camii	
10- Bağlar Fatih Camii		56- Mehmethan Camii	
11- Bedir Camii		57- Melik Ahmet Camii	
12- Behrampaşa Camii		58- Muradiye Camii	
13- Berat Camii		59- Nasuhpaşa Camii	
14- Cevatpaşa Camii		60- Nebi Camii	
15- Çağal Camii		61- Ofis Camii	
16- Çiftkastal Camii		62- Özdal İşhanı Camii	
17- Devlet Hastanesi Camii		63- Polis Koleji Camii	
18- Direkhane Camii		64- Rağıbiye Camii	
19- Dokuzçeltik Camii		65- Rahman Camii	
20- Fatihpaşa Camii		66- Safa (Parlı) Camii	
21- Fatih Semp Pazarı Camii		67- Salos Camii	
22- Gıyasettinbey Camii		68- Sanayi Camii	
23- Hanzade Camii		69- Sarısaltık Camii	
24- Hasan Değer Camii		70- Seyrantepe Camii	
25- Hasırlı Camii		71- Sıddık-ı Ekber Camii	
26- Hc. Abdurrezzak Camii		72- Sigorta Camii	
27- Hacıbüzzük Camii		73- Sin Camii	
28- Hc. Cemil Yılmaz Camii		74- Sosyal Sig. Hast. Camii	
29- Hacıhamit Camii		75- Sümer Camii	
30- Hc. Mehmet Esen Camii		76- Şehitlik Camii	
31- Hc. Muhtar Camii		77- Şeyhmetar Camii	
32- Hc. Mustafa Köprücü Camii		78- Şeyhmuhammed Camii	
33- Hc. Ömer Camii		79- Şeyhseyda Camii	
34- Hc. Şeyhmus Aksakal Camii		80- Şeyhyusuf Camii	
35- Hançerigüzel Camii		81- Tacettin Camii	
36- Hocioğlu Camii		82- Ulu Camii	
37- Hz. Halit Camii		83- Urfakapı Semp Pazarı Camii	
38- Hz. Ömer Camii		84- Üniversite Camii	
39- Hz. Süleyman Camii		85- Üniversite Loj. Camii	
40- Hz. Yunus Camii		86- Vakıf İşhanı Camii	
41- Huzurevleri Camii		87- Veysel Karani Camii	
42- Hüsrevpaşa Camii		88- Yavuz Sultan Selim Camii	
43- İbrahim Akyol Camii		89- Yedi Kardeşler Camii	
44- İbrahimbey Camii		90- Yenice Camii	
45- İskenderpaşa Camii		91- Yenihal Camii	
46- İstasyon Camii		92- Yeşil Camii	
		93- Zirai Araştırmalar Camii	

(Kasım 1992 tarihinde Diyarbakır İli Müftülüğü kayıtlarından alınmıştır.)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK DURUM

A- ÜRETİM

1- Ziraat Üretim

İncelediğimiz belgelerden anlaşıldığına göre XVIII. yüzyılda Diyarbakır'daki ziraat faaliyetler, iktisadi hayatın temelini teşkil ediyordu. Evliya Çelebi Diyarbakır'da yedi çeşit buğdayın ve Dicle kenarında karpuz ve çok lezzetli kavunun yetiştiğini zikretmektedir.¹

Diyarbakır'ın bilhassa Musul, Bağdat, Van kalelerinde bulunan askerlerin buğday ve arpa ihtiyaçlarını karşılayan bir anbarı durumunda olduğunu söyleyebiliriz. Mesela, 1159/1746 senesinde Musul ve Bağdat kalelerindeki askerlerin ihtiyacını gidermek için "50 bin kile-i İstanbulî buğday, 70 bin kile-i İstanbulî şair" devlet tarafından satın alınıp gönderilmiştir.² Ayrıca devletin satın aldığı "40 bin kile-i İstanbulî buğdayın" depolanması için Diyarbakır'da 1163/1749 yılında, bir miri ambarının yapıldığı görülmektedir.³

İncelediğimiz defterdeki satış kayıtlarında Dicle nehri kenarında bahçelerin bulunması sebzeçiliğin⁴ ve bağların bulunması bağcılığın önemli bir ziraat uğraşı olduğunu göstermektedir.⁵ Dikkatimizi çeken bir husus da mera satışlarıdır. Bundan da o yörede hayvancılığın hayli ileri olduğu anlaşılmaktadır.⁶

2- Sınai Üretim

Diyarbakır, Halep, Şam, Bağdat, Bursa gibi uzun zaman dünyanın üç kıtasına mahsuller gönderen eşsiz sanayi merkezi olmuştur.⁷ XV ve XVI. asırlarda Karadeniz'in ünlü bir ticaret iskelesi olan Ünye'de Diyarbakır'ın kırmızı iplikleri ihraç edilmekteydi.⁸ XVI. yüzyılda Diyarbakır'ın

¹ Evliya Çelebi, a.g.e., IV, 48-50.

² D.Ş.S., s. 100,107,163.

³ D.Ş.S., s. 74.

⁴ D.Ş.S., s. 141.

⁵ D.Ş.S., s. 83,145.

⁶ D.Ş.S., s. 85.

⁷ Orhunlu, Cengiz, "XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar", İ.Ü.E.F.D., XI, 23

önemli bir pamuk merkezi olduğu, hemen her köyde önemli miktarda pamuk yetiştirildiği bilinmektedir. Dicle ırmağı boyunca sıralanan dut ağaçlarının da Diyarbakır ipekçiliğinin ana kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.⁹

Diyarbakır'dan, Osmanlı İmparatorluğunun diğer eyaletlerine satılan malların başında ipekli ve pamuklu kumaş gelmekteydi.¹⁰ Diyarbakır'da işlenerek iki yılda bitirilen ipekli otağın Sultan IV. Murat'a hediye edildiğini biliyoruz.¹¹ 1145/1732 senesinde ferman-ı şerifle, "padişah çadırları vesair levazımat için Diyarbakır bezinden gayet kumaşlı ve renkli" beşbin top kumaşın voyvodalık tarafından satın alınıp İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.¹² Bu da dokuma sanayinin Diyarbakır'da ne kadar ilerde olduğunu göstermektedir. Kayıtlarımızda yılda ne kadar ipekli ve pamuklu kumaşın üretildiği hakkında bir bilgiye rastlamadık.

3- Maden Üretimi

İncelediğimiz dönemde Diyarbakır bölgesinde en önemli maden yatakları Ergani ve Keban maden yataklarıdır. 1756 yılındaki bir kayıda göre ise Gümüşhane, Ergani ve Keban birleşik maden üretim bölgesi olarak kabul edilmektedir.¹³ Gümüşhane madenleri hakkında kayıtlarımızda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ergani madenine Eğil ve Çermik hakimleri nezaret ederlerdi.¹⁴ Her maden ocağından sorumlu maden eminleri, satış işini organize eden sarraf, tartı işlerini yapan vezzan ve kantarcılar vardı. Birde Maden işlerinden mesul katip bulunurdu. Madenlerde çalışan işçiler çoğunlukla maden ocağı civarındaki köylerin zimmî taifesiydi. Bunlar imdad-ı menzil, imdad-ı hazariye, imdad-ı seferiye, öşr-i dem ve diyet ve diğer tekalif-i örfiye ve şakkadan muaf idiler.¹⁵

⁸ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/2, 576.

⁹ Kurt, Yılmaz, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", Tarih İncelemeleri Dergisi, V, 192.

¹⁰ Y.A., a.g.md., III, 2242.

¹¹ T.A., a.g.md., XIII, 395.

¹² D.Ş.S. s. 46.

¹³ Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", DTCTF, II, 124-126.

¹⁴ D.Ş.S. s. 37.

¹⁵ Ahmet Refik, Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri, s. 5.

Madenleri ve madencileri korumak ve kollamak devlete aitti. 1732 senesinde Ergani madeni çevresini ve madencileri koruyan askerlerin muhtemelen (1723-1746) İran Savaşına katılmaları sebebiyle, Ergani madeninde çalışan madencilerin can güvenliği temin edilemediği için madenciler Keban madeninde üretilen kurşun oksidi satın almaya gidememişlerdir. 1742 yılında Eğil ve Çermik hakimine yazılan fermanında "Ruz-i Hızırdan (Mayıs)" "Ruz-i Kasım" a kadar yani altı ay Ergani madenini ve madencileri korumak için yüz yirmi yaya ve atlı levendat görevlendirilmesi istenmiştir. Maden muhafazasında görevli memurların tayinatları ve maaşları devlet tarafından ödenirdi. Söz konusu fermanın anlaşıldığına göre maden muhafazasında bulunan 120 görevliye altı ay için 3420 kuruş maaş ödenmesi istenmiştir.¹⁶

Maden ocaklarına kömür, odun ve burada çalışan işçilerin işçeleri çevre köylerden temin edilmekteydi. Her kaza ve köyün vereceği kömür ve odun miktarı tespit edilmişti. Odunlar çevre ormanlardan kesilirdi.¹⁷

Maden ocakları mukataya verilmekteydi. 1210/1795-1211/1796 senelerinde Ergani madeni mukatasına mutasarrıf olan Hacı Mustafa ve Hacı Mahmut adlı şahıslar iki yılda toplam 500 kuruş "Mukat-ı miri" ve beş kuruş "harç ve vezn" ücreti ödemişlerdir.¹⁸

Ergani ve Keban maden ocaklarında, kurşun, bakır, gümüş, altın gibi madenler üretilirdi. Bu ocaklarda yılda ne kadar maden üretildiği hakkında defterimizde herhangi bir bilgiye rastlamadık. Yalnız, 1145/1732 senesinde ferman-ı şerifle 710 kantar kurşun, Keban madeninden Diyarbakır'a , Diyarbakır'da bulunan 40 kantar kurşun ile birlikte yani toplam 750 kantar kurşun, Bağdat kalesinde bulunan askerlerin mühimmat ihtiyacını gidermek için gönderilmek istenmiştir.¹⁹ 1756 yılında yayınlanan kanunname mahiyetindeki bir kayda göre, Ergani madeninde üretilen altının dörtte biri, Gümüşhane madeninden çıkan bakırın ise beşte biri miriye ayrılmakta, geriye kalanı ise satılmaktaydı.²⁰

¹⁶ Ahmet Refik, a.g.e., s. 40.

¹⁷ Ahmet Refik, a.g.e., s. 6.

¹⁸ D.Ş.S. s. 12.

¹⁹ D.Ş.S. s. 41

²⁰ Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden Hukuk ve İktisadı Hakkında Vesikalar", T.V., II, 276.

İstanbul'a hazineye sim ü zer (altın ve gümüş) gönderildiği zaman yollar sıkı bir şekilde muhafızlar tarafından korunurdu. Bununla birlikte hazineyi eşkiya tecavüzünden korumak yine de mümkün olamazdı. 1164/1750 senesinde Keban ve Ergani madenlerinden İstanbul'a gönderilen üç yük altın ve gümüş eşkiya eline geçmiştir.²¹ Bu üç yük gümüş ve altının ne zaman zarfında üretildiği hakkında bir malumata sahip değiliz. Altın ve gümüşün 4/1 miri malı olarak İstanbul'a gönderildiğini düşünürsek bu zaman zarfında 12 yük altın ve gümüşün üretildiği ortaya çıkmaktadır. Bunun yurt ekonomisine büyük bir katkıda bulunduğu ortadadır.

Maden emini, haznedar, sarraf, yolsuzluklara karıştığı zaman hapsedilirlerdi. Hatta duruma göre İstanbul'a istenirlerdi. Daha önce belirttiğimiz gibi Ergani maden emini Pir Mustafa, haznedar ve sarraf belirtilmeyen bir sebeple Diyarbakır'da hapsedilmiş, daha sonra ferman-ı şerifle İstanbul'a istenmişlerdir.²² Bütün madencilerin kazaî ve hukukî mercileri, emir ve idaresi altında buldukları maden emimleri idi. Yani kendi aralarında veya başkaları ile olan bütün davaların şikayetlerini maden emimleri halletmekteydi.²³

B- TİCARET

Diyarbakır, İran, Irak, Suriye ve Anadolu arasında yurdun en büyük iskelelerini birbirine bağlayan yolların kavşağında bulunması sebebiyle eskiden beri bir ticaret şehri olma özelliğini korumuştur.²⁴ Diyarbakır bir ticaret merkezi olduğundan halkı çoğunlukla ticaretle meşgul olmuş ve bunların içinden büyük tüccarlar çıkmıştır.²⁵

İpekçilik konusunda Diyarbakır, Bursa ve Halep seviyesinde olmasa da önemli bir yere sahipti.²⁶ XV ve XVI. asırlarda Karadeniz'in ünlü bir ticaret iskelesi olan Ünye'den Diyarbakır'ın ipekli kırmızı bezi ihraç ediliyordu.²⁷ XVIII. yüzyılın sonlarında ise Diyarbakır'ın kırmızı bezi Halep'e gönderilir, oradan da Fransa, İtalya gibi Avrupa ülkelerine sevk edilirdi.²⁸ Diyarbakır'dan bir çok

²¹ Ahmet Refik, a.g.e., s. 7.

²² D.Ş.S. s. 37.

²³ Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", DTCF, II, 125.

²⁴ Konyar, a.g.e., III, 108.

²⁵ Evliya Çelebi, a.g.e., IV, 49.

²⁶ Kurt, Yılmaz, a.g.m., V, 192-196.

²⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., III/2, 576.

²⁸ Korkmaz, a.g.e., s. 98.

mal harice sevk edildiği gibi, hariçten de Diyarbakır'a pek çok mal gelmekteydi. Mesela, Musul'dan sarık, Bağdat'tan çarşaf ithal edildiği görülmektedir.²⁹ Dışardan gelen malların bir kısmı yerli mallarla takas edildiği gibi, bir kısmında para ile satın alınırdı. Musul tüccarlarından Süleyman adlı şahıs, memleketinden getirdiği sarıkların bir kısmını afyon ile takas etmiş, geriye kalanları da para karşılığında satmıştır. Söz konusu afyonun bir okkası 22 kuruş, sarığın topu ise 7 kuruş olarak hesaplanmıştır.³⁰

Diyarbakır'dan Osmanlı İmparatorluğunun diğer eyaletlerine satılan malların başında ipekli ve pamuklu kumaş,³¹ buğday, arpa, akdarı, nohut, mercimek, bulgur, pirinç, pamuk, badem, ceviz, kurum üzüm, mazi, tereyağı, koyun, keçi ve sığır derisi gelmekteydi.³² Daha önce zikrettiğimiz gibi, 1145/1732 senesinde ferman-ı şerifle padişah, "çadırları ve sair levazımat" için Diyarbakır bezinden "gayet kumaşlı ve renkli" 5 bin top kumaş voyvodalık tarafından satın alınıp, İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.³³ XVIII. asırda, senede Diyarbakır'dan, Musul ve Bağdat kalelerinde bulunan askerler için, 50 bin "kile-i İstanbulî buğday ve 70 bin kile-i İstanbulî şair" Van kalesinde bulunan askerler için de "20 bin kile-i İstanbulî buğday ve 20 bin kile-i İstanbulî şair" gönderildiği bilinmektedir. Devlet tarafından halktan satın alınan söz konusu buğdayın bir kile-i İstanbulîsine 50-55 akçe, şairin bir kile-i İstanbulîsine 30 akçe ödenirdi.³⁴

1722 senesinde bir öküz fiyatı altı kuruş ile üç kuruş; bir inek fiyatı altı kuruş ile üç kuruş; bir buzağı fiyatı bir kuruş ile iki kuruş; bir oğlak fiyatı bir kuruş ile onbeş para arasında değişmekteydi.³⁵ Aynı yılda Kubbe-i Cedid mahallesinde bir oda, bir küçük eyvan, kenif ve avludan müştemil ev 50 kuruşa,³⁶ Cami-i Nebi mahallesinde iki sofa, bir kiler odası, bir çardak, mutfak, su kuyusu ve avludan müştemil bir ev 250 kuruşa,³⁷ yine aynı yıl Molla Alican mahallesinde bir çullah dükkânı 35 kuruşa,³⁸ 1747 senesinde Hoca Ahmet mahallesinde bir meclis, altı zir-i zemin (bodrum) iki sofa, kiler, çardak altı, kapı arası, su kuyusu, kenif ve avlusu bulunan

²⁹ D.Ş.S. s. 104,116,128,163; Bkz. Tablo XII.

³⁰ D.Ş.S. s. 165.

³¹ Kurt, a.g.m., V, 192.

³² Eti, a.g.e., s. 33.

³³ D.Ş.S. s. 46.

³⁴ D.Ş.S., s. 110,112,163.

³⁵ D.Ş.S., s. 61; Bkz. Tablo XII.

³⁶ D.Ş.S., s. 59.

³⁷ D.Ş.S., s. 67.

³⁸ D.Ş.S., s. 53.

TABLO XII

Şer'iyye Siciline Göre Diyarbakır'da Satılan Mal ve Eşya Fiyatları

Sene 1135/1722

Mal ve Eşyanın Cinsi	Miktar	Fiyatı
Öküz	1 adet	3-6 kuruş
İnek	1 adet	3-6 kuruş
Buzağı	1 adet	1-2 kuruş
Koyun	1 adet	1 kuruş
Oğlak	1 adet	1 kuruş - 15 para
Afyon	1 okka	22 kuruş

Sene 1159/1746

Ekmek	1 kıyye	30 akçe
Koyun eti	1 kıyye	4 para
Tereyağı	1 kıyye	30 akçe
Şair	1 kıyye-i İstanbulî	30 akçe
Buğday	1 kıyye-i İstanbulî	50-55 akçe
Bulgur	1 okka	8 akçe
Sincap kürk	1 adet	40 akçe
Keten gömlek	1 adet	2,5 akçe
Bağdat çarşafı	1 adet	2,5 akçe
Hamam leğeni	1 adet	3 akçe
Cam kase	1 adet	25 para
Musul sarığı	1 adet	1 kuruş
Kehribar tesbih	1 adet	1 kuruş
Sahan	1 adet	2 kuruş
Yorgan	1 adet	6 kuruş

Sene 1160/1747

Sim bilezik	1 adet	5 kuruş
Sim kemer	1 adet	10 kuruş
Sim hançer	1 adet	8 kuruş
Kumaş	2 top	13 kuruş
Beyaz gömlek	1 adet	1 kuruş
Celaliye kürk	1 adet	9 kuruş
Sim tarak	1 adet	15 kuruş

ev 400 kuruşa satılmıştır.³⁹ Elimizdeki gayr-i menkul satışları ile ilgili belgelerden anlaşıldığına göre, gayr-i menkulların çoğu varisleri tarafından satın alınırdı.⁴⁰

Yukarıdaki rakamlar genel bir değerlendirmeye tabi tutulursa, canlı hayvan ve taşınmaz malların fiyatlarının, değişkenlik gösterdiği, bunu da canlı hayvanın fiziki durumuna, taşınmazın ise işlerlik, verimlilik ve müstemilatına göre değerlendirildiği görülmektedir.

C- ESNAF VE SANATKARLAR

Esnaf cemiyetindeki hiyerarşi, esnaf şeyhi (kethüda), yiğitbaşı, usta, kalfa, çırak ve yamaktan oluşmaktaydı.⁴¹ Yamaklar on yaşına gelmeden işe başlar, iki yıl parasız ve düzenli olarak yamaklık yaptıktan sonra, çıraklığa yükselirler. Üç yıl çırak olarak hizmet eden genç kalfa olur. Kalfa kendisine verilen görevleri düzenli bir şekilde yaptıktan sonra, kendisine törenle ustalık belgesi verilirdi.⁴²

Esnaf şeyhi ve yiğitbaşına gelince: Her esnaf gurubunun başında bir esnaf şeyhi vardı. Mesela, el-Hac Hüseyin b. Yusufun, çüllah esnafının şeyhi olduğu 1135/1722 tarihli belgeden anlaşılmaktadır.⁴³ Esnaf şeyhi tayini için aîf olduğu sanat kolundaki mensupların uygun görmesi gerekliydi. Şeyhin tayininin daha sonra berat-ı şerifle onaylanması şarttı. Esnaf şeyhi, esnafın bütün dertleriyle ilgilenmekteydi. Esnaf şeyhinin yolsuzlukları, karşısında esnaf kadiya başvurup şeyhin değiştirilmesini isterdi. Esnaf guruplarının kendi aralarında seçtikleri yiğitbaşının da esnaf şeyhi gibi, daha sonra berat-ı şerif alması icap ederdi. Yiğitbaşılar kethüdalarla esnaf arasında emir ve haber verip, almak vazifesiyle görevli oldukları gibi,⁴⁴ esnafa ait teşkilat ve nizamları takip ile de vazifeli idiler.⁴⁵ İncelediğimiz defterde ise esnafın mesleğe giriş ve ehliyetleri hususunda herhangi bir bilgiye rastlamadık.

³⁹ D.Ş.S., s. 148.

⁴⁰ D.Ş.S., s. 118,137,139.

⁴¹ Özkaya, a.g.e., s. 63.

⁴² Çağatay, Ahilik Nedir, s. 94-95.

⁴³ D.Ş.S., s. 54.

⁴⁴ Özkaya, a.g.e., s. 67-76.

⁴⁵ Kazıcı, "Ahilik", DİA, I, 541.

Esnafın dükkan açması devletin iznine bağlıydı. Esnaf kethüdası dükkan açmak isteyen esnafın durumunu inceler, o esnaf grubunda olanlar izin verilerse, devletin de izniyle dükkan açılırdı.⁴⁶

Esnaf zümrelerinin kendi aralarında kurdukları bir yardımlaşma sandığı vardı. O esnaf kolunda olan herkes bu sandığa üye olurdu. Esnaf sandığında biriken paralar, ihtiyacı olana ya da sanat ve ticaretini genişletmek isteyen esnafa borç olarak verilmekteydi.⁴⁷ Mal alım-satımında esnaf için belirli kurallar mevcuttu. Mesela, Seyyid Mehmet, Hacı Mahmut ve Seyyid Halil adlı tüccarlar Diyarbakır'a satılmakta olan derileri haffaf esnafından önce satın almaları üzerine, haffaf esnafı ihtiyaçları olan derileri temin edemeyince, bu tacirler satın aldıkları derileri normal fiyatından 30-40 akçe yüksek fiyat ile haffaf esnafına satmak istemiş, haffaf esnafı da bu durum üzerine söz konusu tüccarları kadiya şikayet etmişlerdi.⁴⁸

Esnafın ürettiği mallar damgalanıp satılırdı.⁴⁹ Tahminimize göre bu damgalanmanın ana amacı malın kimler tarafından üretildiğini anlamak ve sahtekarlığı önlemektir. Çünkü kötü mal üretmek, o esnaf gurubunun esnaflık onurunu düşürmekte ve halk arasında o esnaf gurubuna karşı bir tepki oluşturmaktaydı. Esnaf şeyhi, kötü mal üreten esnafı kadiya şikayet eder, hatta duruma göre bunu İstanbul'a bildirirdi. Ayrıca esnaf denetmenlerce kontrol edilmekteydi. Denetmen suçlu esnafı cezalandırma yetkisine sahipti. Esnaf üyelerinin cezalandırılmasında yeniçeri askerlerinden yardım görülmekteydi.⁵⁰

Esnafın mali durumunu, verdikleri vergilerin miktarını esas almak üzere, tahmin etmek en uygun bir yol olarak görünmektedir. 1160/1747 tarihinde toplam 39 esnaf gurubunun verdiği hazariye ve seferiye vergisinin toplamı 7900 kuruştur. Bu miktarın 39 esnaf zümresi arasındaki dağılımına göre, ilk yedi esnaf zümresinin verdikleri vergi toplamı 3713 kuruştur. Bu da toplam verginin %47'sine isabet etmektedir. Yani ilk yedi sırada bulunan esnaf zümresi toplam verginin neredeyse yarısını ödemektedir. Bu da söz konusu esnaf guruplarının mali güçlerinin fazlalığı ile birlikte, halkın temel ihtiyaçlarını karşılamakta da ön sırayı işgal etmelerinden kaynaklandığını

⁴⁶ Özkaya, a.g.e., s. 71.

⁴⁷ D.Ş.S., s. 54.

⁴⁸ D.Ş.S., s. 90.

⁴⁹ D.Ş.S., s. 54.

⁵⁰ Özkaya, a.g.e., 63.

tahmin etmekteyiz. Dikkatimizi çeken diğer bir husus ise, 1747 tarihinden 1796 tarihine kadar yani toplam 49 sene içinde esnaf guruplarının vergi oranında çok cüzî bir artma olduğudur. Mesela, bakkal, boyacı, bezzaz esnafı 1747 tarihinde 158'er⁵¹ kuruş, imdad-ı seferiye vergisinin ikinci taksitini öderken 1796 tarihinde ise bu esnaf guruplarının herbiri 174'er kuruş imdad-ı seferiye vergisinin ikinci taksitini ödedikleri görülmektedir. Yani bu esnaf guruplarının vergi miktarı kırkdokuz yıl içinde takriben %10 artmıştır.⁵²

Bazı işverenlerin yanlarında çalıştırdıkları şahısların ücretlerini zamanında ödemedikleri görülmektedir. Mesela, iki gayr-i müslim çüllah, yanlarında çalıştıkları bir gayr-i müslimin 144 kuruşluk alacaklarını kendilerine ödemediğini beyanla mahkemeye vermişlerdi.⁵³

D- ULAŞIM

Ana yolların kavşak noktasında bulunan Diyarbakır'dan, batı cihetinden İstanbul'a, kuzeyden Samsun'a kara yolu ile, güneyde Musul ve Bağdat'a nehir ve kara yoluyla, doğuda Tatvan'a, Van'a ve İran'a kara ve deniz yoluyla ulaşılmaktaydı.⁵⁴

Tüccarlar mallarını Halep'ten Bilecik'e kervanlar ile yollar, oradan da "kelek sefineleriyle" Bağdat'a gönderilirdi. Diyarbakır emiri bu mallardan vergi almazdı.⁵⁵ Diyarbakır'dan Musul ve Bağdat'a Dicle nehri üzerinden keleklerle ulaşım sağlanırdı. Musul ve Bağdat kalelerinde bulunan askerlerin mühimmat ve işlerinin keleklerle gönderildiği elimizdeki belgelerden anlaşılmaktadır. Mesela, daha önce de zikrettiğimiz gibi, 1159/1746 tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre, bu sene Musul ve Bağdat'a 50 bin "kile-i İstanbulî buğday ve 70 bin kile-i İstanbulî şair" keleklerle gönderilmiştir.⁵⁶

⁵¹ Bu rakam, I. ve II. imdad-ı seferiye ve hazariyenin toplamı dörde bölünerek tespit edilmiştir.

⁵² D.Ş.S., s. 8,30,175; Bkz. Tablo XIII.

⁵³ D.Ş.S., s. 68.

⁵⁴ D.Ş.S., s. 42-43, 89,100,109,113,130; Bkz. Harita I:

⁵⁵ Uzkaya, a.g.e., s. 89.

⁵⁶ D.Ş.S., s. 163.

TABLO XIII
ŞER'İYE SİCİLİNE GÖRE DİYARBAKIR'DA ESNAFLARIN HİSSESİNE DÜŞEN

Esnaf Gurubunun Adı	VERGİ MİKTARI		
	İmdad-ı Hazariye ve Seferiyenin I. ve II. Taksiti (1160/1747)	İmdad-ı Hazariyenin II. Taksiti (1199/1784)	İmdad-ı Seferiyenin II. Taksiti (1211/1796)
Bakkalan	632 kr.	174 kr.	174 kr.
Bezzazan	632 kr.	174 kr.	174 kr.
Boyacıyan	632 kr.	174 kr.	174 kr.
Cüllahan	632 kr.	174 kr.	174 kr.
Haffafan	395 kr.	108 kr.	108 kr.
Debbağan	395 kr.	108 kr.	108 kr.
Habbazan	395 kr.	108 kr.	108 kr.
Muytaban	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Kuyumciyan	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Derziyan	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Sabuncıyan	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Attaran	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Nalbendan	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Kazgancıyan	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Dellalan	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Cennanan	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Allafan	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Kassaban	197 kr.	54,5 kr.	54,5 kr.
Palancıyan	158 kr.	43 kr.	43 kr.
Kılıçcıyan	158 kr.	43 kr.	43 kr.
Neccaran	158 kr.	43 kr.	43 kr.
Berberan	158 kr.	43 kr.	43 kr.
Kürkçüyan	158 kr.	43 kr.	43 kr.
Basmacıyan	118 kr.	32 kr.	32 kr.
Kavukçıyan	118 kr.	32 kr.	32 kr.
Tütüncıyan	118 kr.	32 kr.	32 kr.
Kahvecıyan	118 kr.	32 kr.	32 kr.
Penpeciyan	79 kr.	21 kr.	21 kr.
Aşçıyan	79 kr.	21 kr.	21 kr.
Temurciyan	79 kr.	21 kr.	21 kr.
Mumciyan	79 kr.	21 kr.	21 kr.
Bardakçıyan	79 kr.	21 kr.	21 kr.
Gazzazan	79 kr.	21 kr.	21 kr.
Saracan	79 kr.	21 kr.	21 kr.
Eskiciyan	39 kr.	10 kr.	10 kr.
Keçeciyan	39 kr.	10 kr.	10 kr.
Çilingircıyan	39 kr.	10 kr.	10 kr.
Nalçeciyan	39 kr.	10 kr.	10 kr.
Helvacıyan	39 kr.	10 kr.	10 kr.
Toplam	7900 kr.	2175 kr.	2175 kr.

Nehir taşımacılığı zor ve tehlikesi çok bir ulaşım sistemidir. Gemilerin nehirde yol alması, suların azalması, nehrin dolması gibi bazı sebeplerden dolayı zor olmaktadır. Yağmurun getirdiği taş ve topraklarla nehir yatağı bozulur, bunları temizlemek ve sular azalınca bazı yerleri kazmak hem zor, hem fazla zaman alırdı, hem de pahalıya mal olurdu. Dicle nehrinin suları azalınca keleklerin geçmesini sağlamak için kazılan yerlerde çalışan, işçilere gündelik iki kuruş ücret ödendiği görülmektedir.⁵⁷

Diyarbakır'dan Musul ve Bağdat kalelerindeki askerlerin işlerini taşıyan her bir keleş 150 ile 250 tulum bağlanıldığı gibi, her bir keleş 250 "kile-i İstanbulî buğday ve şair" yüklenmekteydi. Musul'a kadar "şair ve buğday" götüren her bir kelek için 140 kuruş, Bağdat'a "buğday ve şair" taşıyan her bir kelek için 180 kuruş taşıma ücreti voyvodalık tarafından, mîrif malından ödenmekteydi.⁵⁸

Van kalesinde bulunan askerlerin tayinatları içinde 1159/1746 senesinde Diyarbakır'dan 20 bin "kile-i İstanbulî buğday ve 20 bin kile-i İstanbulî şair" önce "mükârî davarları" ile Tatvan'a oradan da Van gölü üzerinden gemi ile Van'a ulaştırılmaktaydı. "Mükârî davarları" ile kara yolundan Tatvan'a her kile buğday ve şair için 55 akçe taşıma ücreti ödenirdi.⁵⁹

Diyarbakır'ın en işlek karayolları ise, daha önce zikrettiğimiz gibi, batıda İstanbul, kuzeyde Samsun, doğuda İran, güneyde ise Musul ve Bağdat istikametine giden yollar olduğu bilinmektedir. Üsküdar'dan hareket eden bir ulak veya kervan Diyarbakır'a varıncaya kadar Amasya, Turhal, Tokat, Kangal, Alacahan, Malatya, İzoli, Harput ve Ergani gibi belli başlı menzillerden geçerdı. Ulak veya kervan Diyarbakır'dan Bağdat'a varıncaya kadar ise Kerkük, Tavuk gibi önemli menzillerde konaklardı.⁶⁰

Kervanların ve posta tatarlarının konakladıkları ve at değiştirdikleri menziller⁶¹ arasındaki mesafe hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bu görüşlerin akla uygun olanı, menzillerin önemli bir su, kasaba veya köy hesaba katarak inşa edilmeleridir.⁶²

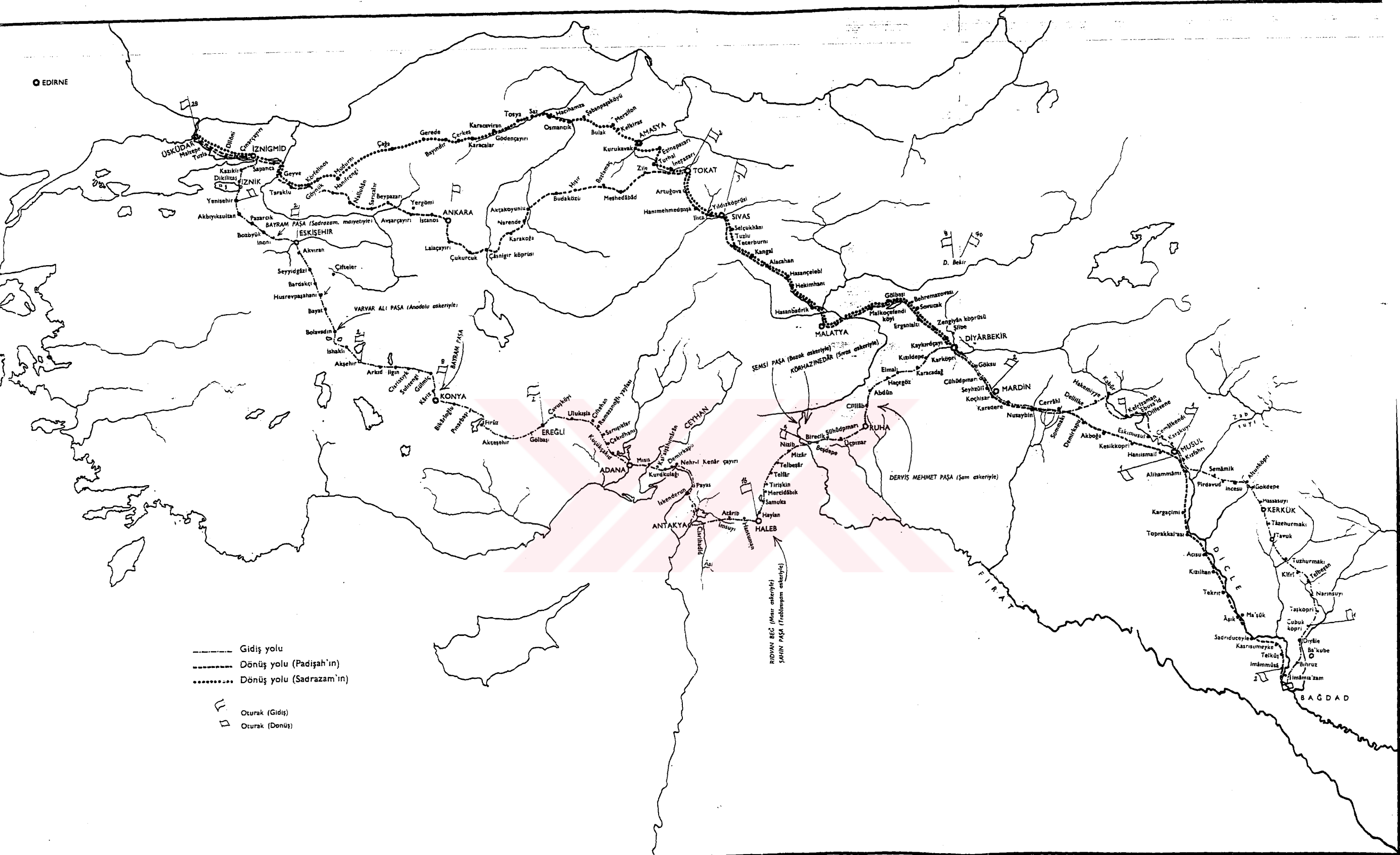
⁵⁷ D.Ş.S., s. 113.

⁵⁸ D.Ş.S., s. 96,99,106,108,114.

⁵⁹ D.Ş.S., s. 89, 163.

⁶⁰ D.Ş.S., s. 42-43; Bkz. Harita I.

⁶¹ Pakalın, a.g.e., II, 479.

Bağdad Seferinin gidiş ve dönüş yolları haritası. Haritada menziller, menzillerde vaki olan iltihaklar ve istirahat edildiği takdirde buralarda kalman *oturak* müddeti gösterilmiştir.

(Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Mezilnamesi". Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi Sy:3-4, II, 36 dan)

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz menzillerde görev yapan, menzilcilerin yolsuzluklara bulaşmaları sebebiyle İstanbul'a şikayet olunmuşlardır. Bunun üzerine padişah tarafından Diyarbakır kadısına ferman gönderilmiştir.⁶³ Bu fermanla belirtilen esasları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- "Ayan ve ahali marifetiyle" seçilen menzilcinin mutemet ve becerikli kişilerden seçilmeye özen gösterilmesi,
- 2- Bargirlerin satın alınması ve menzillerin diğer masrafları için, her sene "ocaklık ve emval-i saireden" verilen akçelerden başka, imdadiye namıyla her bir menzile, semtine münasip akçe verilmesi,
- 3- Bundan böyle ulakların ihtiyacı olan bargirlerin hemen temin edilip ulakların bekletilmemesi,
- 4- Menzilcilerden bazıları yolsuzluk, zulüm ve işkence yaptıkları, "taraf-ı miriden" aldıkları paraları kendi menfaatleri icabı gelişi güzel kullandıkları, bu gibi suçlu menzilcilerin hapsedilmesi, menzil işlerini gereği gibi yerine getirmeyen menzilcilerin vazifeden azledilmesi.

Tatarların da vardıkları menzillerde ve gittikleri yerlerde halka zulüm ve işkence yaptıkları, halktan zorla at aldıkları,⁶⁴ ayrıca hayvan sürücülerini dövüp menzilcilere işkence yaptıkları, hatta astıkları görülmüştür.⁶⁵

Menzil teşkilatı bu ölçüde bozulunca, ıslah çalışmaları fayda vermemiş ve sonunda, 1244/1829 senesinde teşkilat lağvedilmiştir.⁶⁶

E- VERGİLER

Osmanlılar, kültür, İlim ve iktisadi şartlar bakımından birbirinden çok ayrı bölgeler kaplayan imparatorluklarındaki vergi kanunnamelerini, İstanbul'da vücuda getirerek bütün ülkeye teşmil etmemiş, birbirinden ayrı olan bölgelerin herbirine en uygun vergi kanunu vaz' etmişlerdir.

⁶² Köprülü, Fuat, "Berid", İA, II, 541.

⁶³ D.Ş.S., s. 42,43,49.

⁶⁴ D.Ş.S., s. 49; Lütfi Paşa, Tevarih-i Ali Osman, s. 374.

⁶⁵ Pakalın, a.g.e., III, 420.

⁶⁶ Kazıcı, Ziya, İslam Müesseseleri Tarihi, s. 291.

Vergi kanunu vaz'ında göz önüne alınan idare birliği eyalet değil sancaktır. Yani Osmanlı İmparatorluğunun ihtiva ettiği sancak adedince vergi kanunnameleri mevcuttu.⁶⁷

İslâm hukukuna göre vergileri, genel olarak, Şer'î vergiler (tekalif-i Şer'iyye) ve örfî vergiler (tekalif-i örfiyye) diye ikiye ayırabiliriz.⁶⁸

1- Şer'î Vergiler

Şer'î vergiler (tekalif-i Şer'iyye): Şer'î vergilerden sadece defterimizde geçen, mukataat, cizye ve ispence vergilerini inceleyeceğiz.

Mukataa devlete ait bir varidatın bedel karşılığında kiralanmasıdır. Osmanlılar zamanında mukataat "mukataat-ı miriye" ve "malikane" olarak iki kısma ayrılmaktaydı.⁶⁹ Miri mukataaların bazıları hazineden mültezimlere bazıları da valilere ve sancak beylerine verildiği gibi, malikane mukataalarının bir kısmını sahipleri idare ederdi.⁷⁰ İncelediğimiz defterde mukataaların bir kısmı "ber vech-i malikane" suretinde kapıcı başlarından Hacı Mehmet Sadık, Hüseyin ve Pir Mehmet'e verilmiştir.⁷¹

1160/1747 senesinde Sinabî aŐireti mukataasının 4.000 kuruş, Teriki aŐireti mukataasının 1002 kuruş, Kulp kazası mukataasının 500 kuruş olduğunu görüyoruz.⁷² Zaman zaman büyük Şehirlerde, kantariye ve kile ile satılan Őeylerden alınan bac, pazar bacları, gümrükler ve zecriye (müskirat) vergileri de miri mukataa listesine alındılar.⁷³ Amid gümrüğü arsa-i kapan, ihtisap, pazarcıyan, debbağhane, ebvab-ı Amid, bac, bazar-ı ağnam, duhan gümrüğü, Diyarbakır voyvodalığının uhdesinde idi.⁷⁴

⁶⁷ Altundağ, Şinasi, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Bir Araştırma", D.T.C.F., sy: I, V, 189-192,

⁶⁸ Kazıcı, a.g.e., s. 310,

⁶⁹ Pakalın, a.g.e, II, 578.

⁷⁰ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., III, 99.

⁷¹ D.Ő.S., s.173.

⁷² D.Ő.S., s. 173.

⁷³ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., III, 98-99

⁷⁴ D.Ő.S., s. 173,

Diyarbakır, Erzurum, Mardin, Şam gibi şehirlere ait kanunnameler, bu şehirlerin doğudan gelen ticaret yollarının mühim istasyonları oldukları nazarı itibare alınarak hazırlanmış, buralardan geçen bütün malların neveleri ve bunlardan alınması gereken gümrük vergilerinin miktarı dikkatli bir şekilde tespit edilmiştir.⁷⁵

1211/1796 senesi Diyarbakır zecriyesi iltizama verilmiştir. Bu yıl içinde şarap ve içki imal eden gayr-i müslimlerden kıyye başına 2 veya 4 para rüsum-i zecriye alınmaktaydı. İmal edenlerin içmek için ayırdıkları şarap ve içkiden vergi alınmazdı. Sadece satılan müskirattan vergi alınırdı.⁷⁶

Diyarbakır şehrine gelen ticaî malların bir kısmını kervanlarla gelen kumaşların ve diğer eşya ve canlı hayvanların teşkil ettiği bilinmektedir. Bu mallar ile köylülerin şehre getirdikleri ticari mallardan belirli bir vergi alınmaktaydı. XVI. yüzyılda bir yük ipek (156,028 kg)'ten 377,3 akçe, bir yük Yezd ve Frenk kumaşından toplam 1022 akçe vergi alınırdı. Şehre gelen koyunlardan bazen üçüne 1/4 bazen de iki koyuna 1/4 akçe vergi tarh edilirdi.⁷⁷

Cizye, gayr-i müslimlerden askerlik hizmeti karşılığı alınan bir vergidir. Kişi başına hesap edildiği için "baş vergisi", "kelle vergisi" de denildiği bilinmektedir. Bu vergi, çocuklardan, kadınlardan, yoksullardan, sakatlardan, rahiplerden alınmaz.⁷⁸ Geriye kalan gayr-i müslimlerin hepsinden de aynı miktar ve ölçüde cizye alınmadığı görülmektedir. Cizye mükellefleri "ala, evsat, edna" (zengin, ortahalli, fakir) olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktadır.⁷⁹

Cizye yılda bir defa ödenir. Zimmet ehline kolaylık olması bakımından iki taksitle de alındığı olurdu. Cizye mükellefi daha sonra müslüman olursa bu vergiden muaf olmuş olur. Bu vergi her sene Muharrem ayında toplanırdı.⁸⁰ 1159/1746 tarihli fermandan anlaşıldığına göre, cizye ile ilgili resmi tahrirlerin, şer'î kanunlara uygun olması istenmiştir.⁸¹ 1856 senesinde cizye

⁷⁵ Altundağ, a.g.m., s. 194.

⁷⁶ D.Ş.S., s. 15.

⁷⁷ Göyünç, "XVI Yüzyılda Güneydoğu Anadolunun Ekonomik Durumu", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar, s. 95-96.

⁷⁸ Öztuna, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, IV, 86.

⁷⁹ D.Ş.S., s. 165.

⁸¹ D.Ş.S., s. 165.

⁸⁰ Kazıcı, a.g.e., s. 305-307.

vergi askeri bedele çevrildiği zaman "ala"dan 60 kuruş, "evsat"tan 30 kuruş, "edna"dan 15 kuruş cizye alınırdı.⁸² Cizyedarlar tarafından toplanan cizye devlet hazinesine aitti.⁸³ Diyarbakır şehrinden yılda ne kadar cizye alındığı hakkında defterimizde herhangi bir bilgiye rastlamadık.

Ala sınıfında olan zimmet ehlinin bir kısmı fazla vergi vermemek için hile ile cizyedarlardan "evsat kağıdı" veya "edna kağıdı", evsat sınıfında olanlar "edna kağıdı" alma ihtimali olabilirdi. Bu hileli duruma baş vuranlar olur ise, emlak durumlarına bakılarak hangi sınıfa dahil olduklarına dair tekrar belge düzenlenirdi. Cizyedarların zimmet ehline zulüm etmemeleri ve cizye toplama sırasında "sarrafıye, maişet, katibiye ve kolcu akçesi" adı altında hiç kimseden fazla ücret almamaları, kadı ve naiplerin de harc-ı mahkemeden başka fazla ücret talep etmemeleri ferman-ı şerifle istenilmiştir. Yine aynı fermanla kadı ve cizyedarlar ehl-i zimmete zulüm ederler ise araştırılıp fazla vergi aldıkları tespit edilirse hapsedilip, durumun İstanbul'a bildirilmesi belirtilmiştir.⁸⁴

Gayr-i müslimlerin ödemekle mükellef oldukları diğer bir vergi de ispence idi. Büluğa ermiş her gayr-i müslim Hıristiyan veya Yahudinin ispence ödemekle mükellef olduğu bilinmektedir. Söz konusu vergi büluğa ermemiş ehl-i zimmetten alınmaz. Gayr-i müslim müslüman olduktan sonra ispence yerine bennak resmi ödemekteydi. 1540 tarihli Diyarbakır kanununda ispence miktarı kişi başına 25 akçedir. 18. yüzyılda ise ispence miktarı bölgeden bölgeye değişmektedir. 1727 senesinde Gence'de kişi başına 120 akçe 1716 Mora'da ise Hıristiyanlar için 25, Yahudiler için 125 akçe olduğunu görüyoruz.⁸⁵

İspence resminin toplanması iltizama verilmekteydi. Mültezim toplam verginin yarısını peşin öderdi. Mesela, Şevval 1199/1784 - Mart 1200/1785 tarihleri arasındaki Diyarbakır'ın ispence toplamının 6.000 kuruştur. Söz konusu vergi Seyyit İbrahim Efendi adlı şahsa iltizama verilmiştir. "Bedel-i iltizam" olarak kendisinden peşin olarak 3.000 kuruş alınmış, bunun 2500 kuruşunun hazine malı, 500 kuruşunun da harc-ı bab olarak tahsil edildiği görülmektedir.⁸⁶

⁸² Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., III, 100.

⁸³ D.Ş.S., s. 165.

⁸⁴ D.Ş.S., s. 165.

⁸⁵ İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Raiyet Rüsümü", Belleten, sy: 92, XXIII, 603-607.

⁸⁶ D.Ş.S., s. 33

2- Örfi Vergiler

İncelediğimiz sicilde örfi vergilerin belli başlılarından avarız ve nuzul, imdad-ı hazariye, imdad-ı seferiye hakkında bilgiler mevcuttur. Biz de kısaca bu vergiler hakkında bilgi vereceğiz.

Avarız vergisi Osmanlı bütçesinde düzenli olmayan gelirdendi. Fevkalade vergilerden olan avarız, çoğunlukla savaş zamanında ihtiyaç duyulduğu zaman toplanırdı. Fakat ard arda yapılan savaşlar bu vergiyi normal vergiler haline getirmiştir. Bir milyar akçeyi aşan Osmanlı bütçesinde avarız vergisinin payı 134 milyon akçedir.⁸⁷

1160/1747 senesinde "avarız ve nüzul malı" adıyla toplanan avarız ve nüzul vergisinin toplanması için İstanbul'dan mübaşir gönderilmiştir. Mübaşir söz konusu vergiyi elindeki "mühürlü ve nişanlı mevkufat defteri sureti" ne göre toplayıp İstanbul'a döndükten sonra Hazine-i Amiriye yatırırđı. Aynı yıl Diyarbakır'da müslüman mahallelerinin avarız haneleri sayısı 75, gayr-i müslim mahallerinin avarız haneleri sayısı 420, aşair ve cemaatlerin avarız haneleri toplamı 246 dir. Her hanenin avarız ve nüzul vergisi 100 akçedir. Buna göre Diyarbakır şehirinin avarız ve nüzul vergisi 495.000 akçedir.⁸⁸

Bazı haneler avarız ve nüzul vergisinden muaf tutulmuş, bazı köylerin de yıkılmasından dolayı devlet gelirlerinin azalmaması için mevcut avarız haneleri artırılmıştır.⁸⁹

Yıkılan köyler yeniden imar edilinceye kadar avarız vergisinden muaf tutulurdu. Güzel Abdal ve Tilay köylerine malikane cihetiyle mutasarrıf olan kişiler, padişaha arzuhal gönderip, söz konusu köylerin harap olduğunu, yeniden imar edilmesi için üç sene avarızdan muaf tutulmasını istemişlerdir. Bunun kabul edildiğine dair ferman gönderilmiştir.⁹⁰

Vergi memurları zaman zaman avarız vergisi ile mükellef olmayanlardan da bu vergiyi tahsil ederlerdi. Mesela, Ali Bardak Köyü, "hane-i avarıza" kayıtlı olmadığı halde, bu köyden

⁸⁷ Sahillioğlu, "Avarız", DİA, IV, 109.

⁸⁸ D.Ş.S., s. 178-180.

⁸⁹ D.Ş.S., s. 181.

⁹⁰ D.Ş.S., s. 205.

avarız vergisi alınmış. Köylüler tarafından durum padişaha arz edilince ferman-ı şerif ile söz konusu köyün mevkufat defterine kayıtlı olmadığından bu köyden avarız vergisi alınmaması istenmiştir.⁹¹

İmdad-ı hazariye, bütçe açığını kapatmak için halktan tahsil edilen bir vergidir. Bu vergi imdad-ı seferiye vergisinde olduğu gibi "Ruz-ı Kasım" ve "Ruz-ı Hızır" hesabına göre senede iki taksitle alınmaktaydı.⁹²

18. yüzyılda Diyarbakır'dan alınan imdad-ı hazariye vergisi, her bir taksidi 10.000 kuruş olmak üzere senede iki taksit halinde toplam 20.000 kuruştur.⁹³ Bu verginin Diyarbakır hazinesine tahsis edildiği görülmektedir.

Bu verginin mükellefleri şehir ve kaza esnafı, kölerde yaşayan halktır.⁹⁴ İmdad-ı hazariye şehir ve kaza esnafı köylerin mali durumları göz önüne alınarak taksim edilmekteydi. Mesela, 1199/1784 senesi imdad-ı hazariyenin II. taksiti olan 10.000 kuruş halk arasında şu şekilde taksim edilmiştir. Diyarbakır esnafı 1500, şark ve garb (köyleri) 350, Çermik 75, Meyafarikin 300, Hısn-ı Keyf ve Beşiri 900, Tercil 350, Mihrani 250, Atak 400, Savur 600, Esard (Siirt) 500, Eğil 500, Bakavsbeşat(?) 550, Karakeçili 650, Çabakçur 250, Hani 600, Çıska 350, Tilbesme 275, Mardin 1.000, Salat ve Berazi 250 kuruştur.⁹⁵ İmdad-ı hazariye tahsil edildiği zaman, "hizmet-i mübaşiriye, harc-ı buyruldu, sarrafiye, katibiye, harc-ı imza, alaybeyine ücret" gibi zikredilen verginin toplanması ile ilgili hizmetler için de ayrıca ücret alınırdı. Mesela, 1211/1796 senesinde şark ve garb köyelerine isabet eden 350 kuruş imdad-ı hazariyenin yanı sıra 100 kuruş, "mübaşiriye", 30 kuruş "harc-ı bab", 40 kuruş "alay beyine ücret", 14 kuruş "harc-ı buyruldu", 40 kuruş "sair giderler", 10 kuruş "katibiye" yani toplam 234,5 kuruş ücret tahsil edildiği görülmektedir.⁹⁶ Bu da takriben esas verginin %67'sini oluşturmaktadır. İmdad-ı seferiye, sefer sıralarında ordunun sefer ihtiyaçlarının karşılamak için toplatılmaktaydı. İlk zamanda geçici olarak alınan bu vergi sonraları sürekli olarak alınmaya başlanmıştır. İmdad-ı seferiye de, imdad-ı

⁹¹ D.Ş.S., s. 44.

⁹² Pakalın, a.g.e., II, 63.

⁹³ D.Ş.S., s. 171.

⁹⁴ D.Ş.S., s. 8.

⁹⁵ D.Ş.S., s. 30.

⁹⁶ D.Ş.S., s. 8.

hazariye gibi yılda "Ruz-i Hızır" ve "Ruz-i Kasım" itibariyle iki taksitle⁹⁷ şehir, kaza ve köyde yaşayan halktan alınırdı. Söz konusu vergi ihtiyaç vuku bulunduğu zaman bir defada da alınmaktaydı. Mesela, 1160/1747 senesinde Diyarbakır'dan 20.000 kuruş imdad-ı seferiye vergisi alınmıştır. Bu vergi iki taksitte alınması gerekirken sefer ihtiyaçlarının fazla olması öne sürülerek bir defada halktan tahsil edildiği görülmektedir.⁹⁸

İmdad-ı seferiye ve hazariye vergisinin toplamaya görevli memurların tayinatları devlet tarafından ödenirdi.⁹⁹ Halktan fazla imdad-ı hazariye ve seferiye alan görevlilerin haps edilip, isimlerinin İstanbul'a bildirilmesi ferman-ı şerifle istenmiştir.¹⁰⁰

⁹⁷ Pakalın, a.g.e., III, 438-439.

⁹⁸ D.Ş.S., s. 174.

⁹⁹ D.Ş.S., s. 184.

¹⁰⁰ D.Ş.S., s. 171.

SONUÇ

İlk çağlarda "Amid" adıyla anılan Diyarbakır, Arapların bu bölgeye yerleşmesiyle beraber "Diyarbakır" adını da almıştır. Osmanlıların buraya hakim olmalarıyla birlikte şehir hem "Amid" hem de "Diyarbakır" adlarıyla anılmıştır. Diyarbakır, Osmanlı döneminde bölgenin "Paşa Sancağı" idi.

Şehir eski çağlardan beri zaman zaman büyük güçlerin hücumuna uğramış, surların metaneti yüzünden, bu hücumlar akim kalmıştır. Diyarbakır XVIII. yüzyılda İran ve Irak'a yapılan seferlerde hareket üssü olarak kullanılmıştır.

XVIII. yüzyılda şehirde genel nüfusun çoğunluğunu müslümanlar, gayr-i müslim nüfusun ekserisini ise Hıristiyanlar oluşturmaktaydı. Şehirde az sayıda Yahudi ve Şemsilerin de yaşadıkları görülmektedir.

İncelediğimiz dönemde devlet, kadılar ve naipler vasıtasıyla adaleti, örfî görevliler vasıtasıyla devlet işlerini yürütmüşlerdir. Bunun yanında devlet görevlilerinin yolsuzluklara da bulaştıkları görülmektedir. Bu yolsuzlukların önünü almak için padişah tarafından fermanlar yollanmıştır.

Aile müessesesininin teşekkülünde şer'î kaidelere bağlı kalınmakla beraber, az da olsa zorla nikah yapmaya yeltenenlere rastlanmaktadır. Bu durum bazı huzursuzluklara yol açmıştır. Nikah akitlelerinin sicillere kaydedilmesi, nikahın sadece sözden ibaret kalmadığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu kayıtlar, nikah akdinin sicile yazılması geleneğinin Fatih devrinden itibaren sürdürüldüğünü de göstermektedir. Mecburi kılınmadığı halde bazı gayr-i müslimlerin nikah akitlelerini sicile kaydetmeleri, İslâm Hukuku'na göre işlerin görülmesini talep ettikleri anlamına gelmektedir.

XVIII. yüzyılda bilhassa asayişin köylerde sağlanamadığı görülmektedir. Özellikle başı boş levendat eşkiyasının zulümleri çekilemez hale gelmiştir. Bunun yanında ehl-i örf'e mensup görevlilerin zorbalıkları da küçümsenmeyecek derecededir.

Bu dönemde, şehirdeki vakıfların durumu pek iyi değildir. Vakıf görevlilerinin tayininde yolsuzluklar olmuştur. Gayr-i müslimlerin kurduğu vakıflara da rastlanmaktadır.

Eğitim-öğretim, mektep, medrese ve camilerde yapılmaktaydı. Eğitim ve öğretim görevlilerinin maaşı vakıflar tarafından karşılanırdı.

Diyarbakır, bilhassa Musul, Bağdat, Van kalelerinde bulunan askerlerin buğday ve arpa ihtiyacını karşılayan bir anbar durumundaydı. Madenler, maden emînleri tarafından yönetilir, burada çalışanlar vergiden muaf tutulurdu. Devlet bazı madenleri iltizama verirdi. Madenleri eşkiyadan korumak için birçok tedbir alınmasına rağmen, bu konuda fazla başarılı olunamadığı anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'dan birçok mal harice sevk edildiği gibi, hariçten de buraya pek çok mal gelmekteydi. Bilhassa ipekçilik konusunda Diyarbakır, Osmanlının önemli şehirlerindendi. Dışarıya, Diyarbakır'ın meşhur kırmızı bezi ihraç edilmekteydi. Mal üreten esnaf ham madde bulma sıkıntısı çekmiş, buldukları malı pahalıya satın almaya mecbur olmuştur.

XVIII. yüzyılda menzîl-haneler iyi işlememektedir. Ulaklar menzîl-hanelerde yeteri kadar at bulamamakta; halka ve menzîlcilere sıkıntı vermektedirler.

XVIII. yüzyılda halkın vergi yükü artırılmış ve bu da onların büyük sıkıntı çekmesine ve perişanlığına neden olmuştur.

Bütün bunlar bize, şer'iyye sicillerinin devrin tarihi araştırmalarında ne kadar önemli belgeler ihtiva ettiğini göstermektedir. Özellikle bir devrin sosyal yapısını ancak sicillere başvurarak ortaya çıkarmak mümkündür. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin askerî ve ticarî bakımından en önemli şehirlerinden biri olan Diyarbakır hakkında, yeterli ve aydınlatıcı çalışmaların yapılabilmesi için, Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinin tamamen elden geçirilerek değerlendirilmesinde büyük bir zaruret vardır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmet Cevat, Tarih-i Askerî-i Osmanî, c.I, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1299/1881
- Ahmet Refik, Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri, (967-1200), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931
- Akgündüz, Ahmet, Şer'iyye Sicilleri, c.I, Engin Ofset, İstanbul, 1988
Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c.I, Hilal Matbaası, İstanbul, 1990
- Ali Emiri, Amid-i Sevda Gazetesi, sy. I, Amidî Matbaası, İstanbul, 7 Şevval, 1324/1906
Osmanlı Vilayat-ı Şarkıye Diyarbekir Vilayeti, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İst., 1918
- Ali Seydi, Kamus-ı Osmanî, c. I, Cihan Matbaası, İstanbul, 1324/1906
- Alptekin, Çoşkun, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.VII, Zafer Matbaası, İstanbul, 1988
- Altun, Ara, Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978
- Altundağ, Şinasi, "Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", DTCF, sy. 1, Ankara, 1946,
- Arslan, Rifki, Diyarbakır ve Çevresinde Şehirleşme Hareketleri, Aslımlar Matbaası, Ankara, 1979
- Artuk, İbrahim, Artuk Oğulları Tarihi, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1944
- Atar, Fahrettin, İslam Adliye Teşkilatı, Emek Ofset, Ankara, 1991
- Aydın, Mehmet Akif, "Aile", DİA, c.II, Ali Rıza Bostan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul, 1989
- Aynî Ali Efendi, Kavanin Risalesi, Tasvir-i Efkâr Gazetehanesi, İstanbul, 1286
- Berki, Ali Himmet, Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler, II. Baskı, İkbâl Basım, Ankara, tarihsiz
- Beysanoğlu, Şevket, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, c.I-II, Neyir Matbaası, Ankara, 1987
Kültürümüzde Diyarbakır, San Matbaası, Ankara, 1992
Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış, "Yedi İklim Dergisi", sy: 35, Bayrak Yay. Mat. Ltd. Şti., İstanbul, Şubat 1993,
- Baltacı, Cahit, XV-XVI, Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976

- Can, Zühtü, Diyarbakır İmar Planı Araştırması, (Basılmamış), Diyarbakır, 1991
- Cezar, Mustafa, Osmanlı Tarihinde Leventler, Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul, 1965
- Çadircı, Musa, TAD, c.XIII, sy: 24
- Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden Hukuku ve İktisadı Hakkında Vesikalar", T.V., c.II, sy:10, Maarif Vekaleti (İki ayda bir çıkartılır), 1942,
"Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", DTCF, c.II, sy: 1, Ankara, 1943,
Ahilik Nedir, Sevinç Matbaası, Ankara, 1990
- Çakıroğlu, Emin-Cevat, Korkut, Genel Coğrafya Dersleri, Millî Eğitim Basımevi, , İstanbul, 1950
- Çetin, Osman, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı,, Er-Tu Matbaası, İstanbul, 1981
- Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c.II, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971
- Darkot, Besim, "Diyarbakır", İslam Ansiklopedisi, c.III, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945
- Dilmen, İbrahim Necmi, Diyarbakır Adı Üzerine Çalışmalar, Belleten, sy: 29-30, Ankara, 1938
Diyarbakır Sözlüğünün Orijinleri Üzerine Etimolojik Analiz, Belleten, sy: 29-30, Ankara, 1938
- Diyarbakır Şer'iye Sicili (Yazma), Millî Kütüphane, Kayıt No: 135/313, Ankara
- Diyarbakırlı Said Paşa, Mir'atü'l-İber, c.VI, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul, 1305/1887
- Ebu Davud, es-Sünen, c.II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981
- Ebu'l-Farac, Gregory, Ebu'l-Farac Tarihi, c.II, çev: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara, 1950
- Eti, Usman, Diyarbakır, Diyarbakır Matbaası, 1937
- Evliya Çelebi, Seyahatname, c.IV, İkdam Matbaası, 1314/1896, İstanbul
- Eyice, Semavi, "Mescid", İA, c.VIII, Maarif Basımevi, İstanbul, 1960
- Göyünç, Nejat, "XVI Yüzyılın Yarısında Diyarbakır", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, c.VII, 1968
" XVI Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1969
XVI Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", Türkiye İktisat Tarihi, Semineri Metinler/Tartışmalar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, c.13, Ankara, 1975
- Günkut, Bedri, Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Halkevi Neşriyatı, Diyarbakır, 1936
- Hinz, Wather, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev: Tevfik Bıyıklıoğlu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948
- Hoca Sadettin Efendi, Tacü't-Tevarih, c. II, Tab'hane-i Amire, İstanbul, 1280/1863
- İbn Bibi, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, çev: M. Nuri Gençosman, Uzluk Basımevi, 1941

- Ibn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, c. II, Dâru lhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1971
- Ibnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, c.II, VI .VIII Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1986
- İnalçık, Halil, "Osmanlılarda Raiyet Kusümü", Belleten, c.XIII, sy: 92, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959,
- Izıbrak, Reşat, Çoğrafya Terimler Sözlüğü, Doğu Matbaacılık ve Ticaret Limited Şt., Ankara, 1964
- Kafalı, Mustafa, "Timur", İslam Ansiklopedisi, c. XII/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979
- Kafesoğlu, İbrahim, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1953
- Katip Çelebi, Cihannüma, Darü't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul; Takvimü't-Tevarih, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul, 1146/1733
- Kazıcı, Ziya, Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983
İslam Müesseseleri Tarihi, Elif Ofset, İstanbul, 1991
- Kepecioğlu, Kamil, Bursa Kütüğü, c.III, (Yazma Nüsha), BEEK, Dem.No: 4521
- Konyar, Basri, Diyarbekir Kitabeleri, c.II, Ulus Basımevi, Ankara, 1936
Diyarbekir Tarihi, c.I, Ulus Basımevi, Ankara, 1936
Diyarbekir Yıllığı, c.III, Ulus Basımevi, Ankara, 1936
- Korkmaz, Mustafa, Şer'iyeye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi ve Kültürel Hayat, Ankara, 1988 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Köprülü, Fuat, "Berid", İA, c.II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946,
- Kurt, Yılmaz, "XVI Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", Tarih İncelemeleri Dergisi, c.V, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1990,
- Lütfi Paşa, Tevarih-i Ali Osman, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1341/1922
- Mert, Özcan, "Ayan," DİA, c.I, Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul, 1991
- Mufassal Osmanlı Tarihi, (Komisyon) c.II, Şehir Matbaası, İstanbul, 1958,
- Mustafa Nuri Paşa, Netaicü'l-Vukuat, c.I- III, Uhuvvet Matbaası, İstanbul, 1327/1909
- Nasır-ı Hüsrev, Sefername, çev: Abdulvehhap Terzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985
- Orhunlu, Cengiz, XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar, İ.Ü.E.F.T.D., c. XI, sy: 16, İstanbul, 1962
- Ömer Hilmi Efendi, İthafü'l-Ahlaf fi Ahkâmi'l-Evkaf, İkbâl Matbaacılık, Ankara

- Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi, D.T.C.F.D. c. XXVIII, sy: 3-4, Ankara, 1977
XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Aslımlar Matbaası, Ankara, 1985
- Öztuna, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, c. IV, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1978
- Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c.I-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946
- Reşidüddin Fadlullah, Camiu't-Tevarih, c.V, Encümen-i Tarih-i Türk Matbaası, Ankara, 1960
- Resmi Gazete, sy: 3786, Ankara (18 Aralık), 1937
- Sahillioğlu, Halil, "Avarız", DİA, c.IV, Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul, 1991
"Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi", Belgelerle Türk Tarih Belgeleri Dergisi, c. II, sy:3-4
- Savcı, Süleyman, Silvan Tarihi, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1959
- Sevim, Ali-Yaşar, Yücel, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989
Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar), c.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990
- Sözer, Ahmet Necdet, Diyarbakır Havzası, İşmatbaacılık ve Ticaret, Ankara, 1969
- Süryanî Maryeşua, Vakayiname (494-504 Yıllarına Ait Urfa, Amid ve Güneydoğu Anadolu Vakaları Bizans-Sasanlı Savaşları), çev: Mualla Yanmaz, Şehir Matbaası, İstanbul, 1958
- Sümer, Faruk, "Akkoyunlular", DİA, c.II, Ali Rıza Başkan, Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., İstanbul, 1989
- Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, c.II, İkdam Matbaası, İstanbul, 1317/1899
"Diyarbakır", Kamusu'l-A'lam, c. III, Mihran Matbaası, İstanbul, 1308/1890
- Tekin, Adil, Fotoğraflarla Diyarbakır, Modern Ofset Matbaası Ltd. Şt., İstanbul, 1964
- Tuğlacı, Pars, Osmanlı Şehirleri, Milliyet Tesisleri, İstanbul, 1985
- Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul Matbaası, İst 1969
Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1971
Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Özyılmaz Matbaacılık, İstanbul, 1980
- Türk Ansiklopedisi, c. XIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1937
Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, c.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1943
Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948
Osmanlı Tarihi, II,III/1,III/2,,IV/1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949,1973,1977,1978
- Yakut-ı Hamevi, Mu'cemu'l-Büldan, II, Beyrut, 1957
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf İstilahlar Lügatçesi", Vakıflar Dergisi, sy: XVII, yıl: 1983
- Yınanç,Mükrimin Halil, "Diyarbakır", İslam Ansiklopedisi, c.III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945
"Akkoyunlular", İA, I, 251-270, Milli Eğitim Basımevi, 1950
- Yurt Ansiklopedisi, "Diyarbakır", c.III-IV, Anadolu Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1982

